Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 6 (14978) ◆ 1993 чылдың январь 13, среда ◆ Солунга ат салганышагы 22.00. Садар өртээ 4 рубль.

ШАГАА—НАЦИОНАЛ БАЙЫРЛАЛ

Чөөн чүктүң улустары-биле бир дөмей, тывалар Шагааны VI-VIII векторде-ле демдеглеп чораан. Ынчалзадаа моон мурнунда чылларда Шагааны сарыг-шажынның суртаалы, феодализмнин артыышкыны дээш хоруп каан турган. Чоннуң күзелин ёзугаар ай календарының чыл санаашкынының Чаа чылының бирги хүнү—Шагааны Тывага улустуң байырлалы кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң 1991 чылда чарлааның республиканың ажыл-ишчилери улуг өөрүшкү-биле уткаан. Шагаа эрги сан-биле кыштың адаккы айы төнгенде, частың башкы айының бир чаазында болур. Ол байырдал частың башкы айында чаа үнген Ай көстүп келириниң ийи хонук бурунгаар болур. Бис Шагааларны 1991 чылда февраль 15-те, эрткен чылын февраль 4-те эрттирген болуп турар бис.

Бо Дагаа чылының Шагаазы кажан болурул? Төп солуннар, телерадио дамчыдылгалары тибет календарь ёзугаар январь 23-те Шагаа болур деп чарлап каапкан. Ынчарга ол ай частың башкы айы болбас дээрзи билдингир. Бо айтырыгны дарый тодарадыры-биле Чазак бажыңыга, Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Биче-оол Сундуевич Шыырапның өрээлинге ажык чугаа болган. Анаа «Шагаа-93» байырлалды эрттирер болгаш белеткел ажылдарын чорудар талазы-биле 14 кижиден тургустунган организастыг комитетти тургускан. Оон даргазы Б. С. Шырап болган. Шынап-ла, Шагаа кажан болурул деп айтырыгны анаа тодараткан.

Чазак Даргазының оралакчызы Б. С. Шырап Бурятиянның Чаза болгаш Иволга хүрээзи-биле телефон дамчыштыр чугаалашкан. Ол республиканың эртемденнери, Тываның хүрээ-хиидинин удуртукчу лама-башкыларыбыле сүмелешкен. Тибет календарь ёзугаар алырга, январь 23-те, а Мооллуу-биле февраль 22-де Шагаа болуп эртер ужурлуг. Хөй-ле чугааның түңнелинде кыштың чыккылама соогунда Шагаа канчап-даа болдунмазын барымдаалаан, **Тывага ону февраль 22-де эрттирер деп,** оргкомитет бир үн-биле хүлээп алган.

Ам Шагаа байырлалын канчаар эрттирерил, чүү кылырыл деп айтырыгларны организастыг комитеттиң баштайгы хуралынга база чугаалашкан. Хуралга чалатканнар болгаш комитет кежигүннери бо талазы-биле санал-оналдарын берген. Чазак Даргазының оралакчызы **Биче-оол Шырап,** Тыва Республиканың Дээди Совединиң социал политика талазы-биле комиссиязының даргазы **Эрес-оол Ооржак,** культура министри **Чылгычы Ондар,** улус өөредилге министри **Клара Комбу,** Күш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы **Сергей Ооржак,** культура ажылдакчыларының профсоюзаа республиканың даргазы **Елена Захаринская,** культура ажылының хоочуну **Иван Комбу** болгаш өскелер-даа Шагаа байырлалын республика девискээринге, ылангыя Кызыл хоорайга тыва улустуң ёзулуг национал байырлалы кылдыр организастап чорударда үүү кылырының талазы-биле ажыктыг, өөредиглиг сүмелерин берген. Оларның чугааларынга үндезилээш, Шагаа байырлалынга хамаарыштыр чамдык бодалдарымны бижидим.

Моон мурнунда чылдарда Шагааны Кызылга колдуунда концерт оюн-тоглаазы-биле эрттирип келгени четпес ажылга хамааржыр. Анаа баш удур белеткенир болганда, Шагаа эрттиреринің сценарийин чаартын, ону тыва улустуң чаагай чаныылдарын, ёзулалдарын, сүзүглелдерин катап тургузуп, көжык, чадар, шыдыраа, даалы, тевек болгаш өске-даа тыва оюннарны шагаажыларының киржилгези-биле эрттирери күзенчиг. Ол ышкаш Шагаа эрттиреринің сценарийин бижиринге конкурс чарлаар дээн саналды деткиир апаар. Шагаа хүнү суббота, улуг-хүнү алыр болза, барык үш хонук дыштаныр. Ынчангаш Шагаавысты ёзулуг национал байырлал кылдыр эрттирер деп бодаар болзувусса, анаа баш удур ыяк белеткенир ужурлуг бис. Шаанда болза аал бүрүзү көдүмнүн аштаар, ширбиир, артыш, шаанак-биле каастаар, аъш-чемин күзүнде белеткеп алыр турган. Кажан шагаалай берген үеде аныяк-өскен, улуг улус шупту чолукшуур, амыр-менди солчур. Сан салган черге арыглаңыр, чылдың хир-чамын, көп-багын арыглаар, белеселээн сөнөнежир. Мөөрейлежип ойнаар, тыва оюн-тоглааны кылыры ченчыл турган болгай. Оон ангыда бир аалдан өске коданнарже аалдажыр. Ол үениң эки чанчылдарын, ёзулалдарын амгы чаа үениң Шагаазынга чүге ажыглап болбас боор.

Бир-тээ, чаа Дагаа чылын үткүп, Мечи чылын үдеп турар үш хонуувуста хөгжүм-шин театры, Улусчу чугаадылга бажыңы, филармония, музей, библиотекалар шупту ажылдап, шагаажыларны байырлал ёзузу-биле хүлээп алыры көрдүнген. Оюн-тоглаалар, концерттер, кинолар, спортчу маргылдаалар көргүзүглери чер бүрүзүнге эртер ужурлуг. Шагаа эрттиреринің режиссерлар бөлүү министр Чылгычы Ондарның удуртулгазы-биле ажылдап эгелээн. Чогум Шагаа болур хүнде театр мурнунга тургускан хүрээ хевириниң чанында тыва национал байырлалдың массалыг хөглээшкини кижилериниң сонуургалын болдурар дээрзинге чигзиниг турбас.

Шаанда улус аалдажып база турган. Амгы рынок үезинде ону чүге эгидип болбас боор. Бир коллектив өскезинче аалдап, найыралчы чугаа аразында ажыл-ишчи керээ чүге чарып ап болбас боор. Азы арга-дуржулга-даа солушкай. Оон ынай бичии уругларже база кичээнгейни салза канчап баар деп. Ода чадаарда, аъттардан-даа мундурза эки-ле ыйнаан. Аъш-чем аймаа-биле кады үлетпүр баразнарын садарын чурумчутса черле ажырбас. Шагааның мурнуу чарыында дыштаныр хүннери хоорайдан дашкаар чүгүлаар, хаактаар черлиг даг эдээнге чүге эрттирип болбас боор. Кижилер арыг агаар тынып, тевектеп, тей баштарындан бөлүү-биле чүгүлап алырынга таарымчалыг болгай.

Шагаага чедир барык бүдүн ай бар. Оны чер-черге, район бүрүзүнге тыва национал байырлал кылдыр эрттирер дээш бир демниг, сагышсеткил чаңгыс, эгин кожа эрттирип көрээлиннер, эргим тыва чонум.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының он сески сессиязы

ПРОДУКЦИЯНЫҢ ӨРТЭЭ КАЙЫ ХИРЕЛ?

Дүүн, январь 12-де, Тыва Республиканың Дээди Совединиң 18-ки сессиязы кезек када аткаарлаткан ажылын уламчылаан. Кызыл хоорайда Чазак бажыңының хуралдаар залында болуп турар сессияда бо удаада 104 депутат киржип чедип келген. Хүн айтырыында административтиг чурум үрээшкиннери дээш хемчеглер онаарының дугайында, мал оорлаашкыны дээш харысалганы күштелдирер дугайында РФ-тиң Кеземче кодекизинге саналдар киирери, хөй-шинтиниң чурумун хажыткаңы дээш харысалга дугайында, чүүк сэртүлгезинге хажыдыглар дээш харысалга дугайында— мындыг бөлүк айтырыгларны ДС-тиң Эргехоойлу политиказының комитеди киргген. Ол ышкаш бо сессияга Тыва Республикада хуужудулга чөктериниң сайгарылгазының дугайында айтырыгны база чугаалажыр.

«Тыва Республиканың аныяктарының түрүне политиказының дугайында», «Тыва Республиканың долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң камгалалының дугайында» хоойлулар төлевилелдери сайгарылгага кирер. ТР-ниң Конституция сулуунуң судьяларының сонгулдаларының дугайында хоойлу төлевилели база хүн айтырыында киргген. Чамдык хоойлуларже өскерилгелерни болгаш немелделерни киирериниң дугайында депутаттар шинтпирлер хүлээп алыр.

Республиканың 1992 чылда бюджет чарыгдалының болгаш 93 чылда бюджетти хевирлеп тургузарының дугайында дыынадыгны сессияга кылыр.

ТР-ниң Күрүне гимнинин дугайында айтырыгны чугаалажылгадан ужулган, чүге дээрге конкурс комиссиязы шилип алыышкын ажылдарын ам-даа доосаан болуп турар.

Хүн айтырыының «Янзы-бүрү айтырыглар» деп кезээнге сессия санында киирип кээр саналдар көвүдей бээр чүве болгай. Бо удаада база ол дүрүм хажыттынмаан. Бөлүк депутаттар 14 кижи көдээ ажыл-агый продуктуларын садар өртектериниң дугайында чугаалажыр деп саналын президиумга бижимел-биле киргген. Хурал даргалакчызы **К. А. Бичелдей** үк саналды номчуптарга, ДС-тиң Аграр политика болгаш бойдус камгалал комитетиниң даргазы **П. С. Кара-Сал** өртектер дугайында ам чугаа көдүрер болза, эмоциядан өске огулуг түнел үнмес, анаа-ла үе эрттиринишкини болур, ынчангаш ол айтырыгны далашпайн белеткеп алган, марттан бээр көөр-дүр деп саналдаптарга, оон харыызынга баштайгы чапсарга чедир маргылдаалыг улуг чугаа үнүп келген. Депутат **А. И. Семеновтун:** көдээ ажыл-агый продуктуларын садар өртектерни ам тодарадып чугаалашпас болза, оон орай болур, часкы тарылга үстүиериниң кырынга келир, ынчап баарга, тараа-быдаа чок калза канчаарыл дээн сагыш хөлзээшкиниг чугаазы отту хөрлээледипкен. Бүдүрүкчүлер — көдээ ажыл-агыйда ажылдап чоруур депутаттар алдырар уг чок чугаалай бээрге, бистиң республиканың көдээ ажыл-агыйның кончуг берге, нарын байдалдары чуруттунуп үнүп кээр болду.

Оларның дүвүрелдери, сагыш човаашкыннары билдингир: эзт, сүт, тараа-биле чоонну кым хандырып олурар ийик? Ынчалза-даа көдээ ишчилериниң алыр акша-шалыны улуг дизе-ле, үш мундан көвүдевес, ол хиреде оларның садып турар продукциязын кайда-даа хөлүн эрттир чиик өртек-биле ап турар. Ынчангаш-ла совхозтарның өреленир чүвези ол.

Депутаттар **С. И. Ильенков, Е. В. Горилый, М. Д. Кара-Сал, А. Д. Түлүш,** РФ-тиң депутады **В. С. Монгуш** болгаш өскелер-даа көдээ ажылагый продукциязына өртектерни улгаттырбас болза, көдээ чер улам сандараар деп бодалдарын илереткеннер. Оон-биле чергелештир айтырыгың өске талазы база бар. Ам болза рынок харылзаалаының үезин болгай, бүдүрүкчү биле болбаазырадыкчы деп ийи кижи ужуражып алгаш, продукцияны садар болгаш алыр өртээн боттары дугуржур ужурлуг. Сессияга продуктулар өртээн ынча-мынча кылыр деп шинтпирлеп эгелээр болза, план-үлелгелиг системаже дедир-ле соястап кирери-дир деп бодаллы Президент **Ш. Д. Ооржак** илереткен.

Чеже-даа ыныг барымдаалар турбуже, бүдүрүкчү депутаттар көдээ ажыл-агый министри **В. О. Оюнну** индирже чалап үндүрген, оон тайылбырын алыры орадташканнар. Ол совхозтар боттарының продукциязын бо чаа чылдың эгезинден тура эрги өртектер-биле дужаап турар, ынчангаш-ла карылгалар хүн-хүнү-биле болуп турар деп чүүлге чөпшээрежип турзадаа, өртектерге кызыгаар-хемчээлдерни канчап тургузарыл деп база-ла аайын тыпайн турган. Ынчанмайын аан, мында белеткеп каан рецептилер бисте кайда боор. Кызыл күш-биле кылып, бүдүрүп алган продукциязын көдээ ишчилер улуг өртекке садарын кызыдарга-даа, ап турар черлер, чижээ, эзт комбинаттары, сүт заводтары чиикке алгаш турар. Ындыг болганда боттарының негелделерин адап салыр монополист бүдүрүлгелерге чагырга турбас чүве бе? Бо талазы-биле Чазак комиссиязы ажылдап турарын Президент дыннатты.

Бо чугаа үезинде бир мындыг факт тодарап келген: депутат **Б. С. Нурзет** бир-ле комиссия-биле кады Кызылдың эзт комбинадының хынаалдазынга киришкен. Комбинат совхозтардан 1 кг эзтти 26 рубль-биле хүлээп алгаш, болбаазырадын белеткээш, садыгларже үндүрер өртээн бир килде 70-80 рубль кылдыр адап турар. А садыга өртээ—260 рубль чедип турар. Моон көөрге, кым эн-не хөй өстүр салып турары илдеп ышкажыл — садыг черлери-дир. Садыгжылар эзт өртээн үндүрген өртээнден 100 хүү болгаш оон-даа ажыр салгаш, чонга садып турар.

Чугаалажы-чугаалажы келгеш, көдээ ажыл-агый продукциязына өртектерни хостут салырының дугайында хүн айтырынга тускай пунктуну киирер деп сессия шинтпирлээн. Чугаалашпас артажок: аъш-чем продуктуларының өртектерин хостут салыптарга, чоннуң социал камгалалының адыры кандыг байдалдарга чедип кээрил, оон үржүктары кандыг боон болурул — бо база нарын херек. Ынчангаш ДС-тиң аграр политика болгаш Экология комитеди Чазак чери-биле сүмелешкеш, айтырыгның ат-бажын хевирлеп тургускаш, хүн айтырыынче тускай киирер болган.

Шак ынчаар-ла депутаттар хүн айтырыын бадылап алганнар. Тываның Конституциязының төлевилелин сессияның үшкү хүнүнде чугаалажыр болганнар, чүге дээрге мындаа кииртинген саналоналдарның бижимел хевирлээшкинин тускай документ кылдыр кылып четтикпээн болуп турар.

Чапсар соонда бирги айтырыг талазы-биле Дээди Советтиң Эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы **Н. А. Ондар** дыннадыг кылган. Айтырыгның ады бо: «Административтиг чурум үрээшкиннериниң дугайында РСФСР-ниң кодекизинде көрдүнген чурум үрээшкиннери дээш чер-чер чагыргаларының даргаларының административтиг хемчет онаарының чурумунун дугайында» доктаал.

Моон мурнунда чурум үрээшкиннери дээш чер-чер Советтериниге хемчет алыр тускай комиссиялар турган, ынчалза-даа амгы үеде олар херек кырында дүшкен, акшаландырыышкыны-даа чок, оларның ажылынын дээштин база куду. Ынчангаш ам чурум үрээни дээш хамаатыларны тус чер чагыргазының даргазы хемчээн, торгаар дугайында ук доктаал төлевилелинде көрген.

Амыдыралда херек кырында көдээ черлерде кижилер колдуунда дөргүл-төрел, танышкөрүш болур болгай, ындыг болганда чагырга даргазы бодунун чурум үрээн төрелиниге болчуп, оон хөрээн чажыыппас чүве бе дээн уткалыг чигзиниишкини депутат **Г. Ч. Ширшин** дыннадыг кылдынган соонда илередип чугаалаан. Депутат **З. Н. Сат** төлевилелде көрдүгенин ёзугаар Кызыл хоорайга хамаарыштыр чамдык билдинмес айтырыгларны саналынга чугаалаан. Депутат **Ч. Б. Монгуштун** бодалыбыле, комиссия тургузуп турарга, хемчет алырынга дүрген чорук чиде бээр, комиссия кежигүннерин чыып чадап туруп бээр болгай, ынчангаш чаңгыс чагырга даргазы боду хемчеглерни онаар ужурлуг деп саналдаан. Депутат **В. С. Салчак** анаа ушкаштыр саналдап, чагырга даргазы кылдыр ат-алдарлыг, авторитеттиг кижини сонгуп алыр болганда, шак ындыг албан-хүлээлгелерни анаа дамчыдып берзе эки деп бодалдыг болган. Бичии сайгаргаш, депутаттар ук доктаалды хүлээп алганнар.

Дараазында база-ла ДС-тин комитет даргазы **Н. А. Ондар** мал оорлаашкынының талазыбыле харысалганы күштелдирер дугайында немелделерни Россия Федерациязының Кеземче кодекизинге киирер деп саналдаар дугайында айтырыгга хамаарыштыр дыннадыг кылган. Бистин республикада бир чидигленип турар айтырыгларның бирээзи —мал оорлаашкыны болгай. Бо талазы биле Тываның тускай хоойлузу турарын чон үргулчу иегеп келген. Ынчалза-даа ангы тускай хоойлу хүлээп алгаш, оон акшаландырыышкынын хандырып шыдавас болганывыстын хараазынан оодаа РФ-тин Кеземче хоойлуларына немелделер кииртирин кызыдып турары ол. Н. А. Ондар бодунун дыннадыынга бүгү оор-суктун 28 хуузу мал оорлаашкыны болуп турарын, бир чылда 12 мүн баш бода мал, 17 мүн шээр мал, 9 мүн чылгы мал оорлаашкыны болуп турарын болгаш чедиртинип турар когарадларның түүнүн адаан. Ол когарад эрги өртектер-биле санаттынган, ону чаа өртек-үнеже шилчидер болза, миллиард-миллиард рубль каражалар чонга чедиртинин турар-дыр.

Бо айтырыгга хамаарыштыр депутаттар санал-оналдарын киирген. Чижээ, торгаал түүнүн 50 мүн рубль кылып кааны хөлүн эрттир чиик, бирдаа башты, он-даа башты оорлаарга, үүгле 50 мүн рубльге торгап каар эвес, баш саны дээш торгаалдын хемчээлин улгаттырарын, ол ышкаш мал оорлаан кижилерниң карабажыннаар чылдарын 9-12 чыл чедирерин олар чугаалаанар.

Чапсарда Н. А. Ондарга албан-биле душкаш, чамдык айтырыгларны салган мен. Чижээ, мал оорлааш, туттурган кижи малының орнун тургузар бе, ол оорларны хөй чылда олуртуп алгаш, малдың дуюун азы оон акшага илереттирер өртээн төлеп алырының хевири кандыгыл? Николай Алдын-оолович торгаал-өртектерин эрткен чылдың май айның байдалы-биле санап каан, ам ону эде көөр, хамык ужур — ол оорларны шиидериниде эвес, а оларны кижизидериниде болур ужурлуг, ынчалза-даа бисте, кажан-кеззеде ышкаш, хамык чүве дедир дээрзин ол чугаалап турду. 100 миллиард акшалыг турган болзувусса, кандыг-даа хоойлуларны боттарывыс хүлээп ап турбас ийик бис бе. А бо немелделерни Москвадан дилеп чыдар чүвевис база-ла акша-тегин чоктун хараазы. Ам канчаар, сессия соонда РФ-тин Дээди Совединиге баргаш, ук саналдарны дүрген эрттиртир талазы-биле дилег киирер деп, ол чугаалады.

18-ки сессияның удамчылаан баштайгы хүнүнде депутаттарның дүшүке чедир кылган ажылы ындыг болган.

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТА: Тыва Республиканың Дээди Соведикин Социал-политика комитединиң ажылынга идепкейлиг киржип, анаа хөй чугула айтырыгларны шинтпирлежип турар бөлүк депутаттар. Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

САГЫШ САЛЫЫШКЫННЫҢ ИЛЕРЕЛИ

Рынок экономиказынче шилчип турар бо берге үеде үлетпүр болгаш аъш-чем баразнарының, кижинин амыдырап-чурттаарынга эргежок чугула ачы-дуза чедирилгезинин өртек-үнези кызыгаар чогу-биле улгаткан, ам-даа улгадыр. Шак мындыг берге шагла күш-ажылдың, дайынның хоочуннарының, пенсионерлерниң, инвалидтериниң социал камгалалын күштелдирери хүнүүн чугула айтырыгларының бирээзи.

Ындыг болганындан республиканың, Кызылдың, районнарның хоочуннар чөвүлелдери боже чогуур сагышты салып, 1992 чылдың дургузунда эвээш эвес ажылдарны кылган. Күш-ажылдың, дайынның хоочуннарының социал камгалалын экижилер дээш хоочуннар чөвүлелдери эрткен чылын үүү кылганын Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның хоочуннар чөвүлелдериниң бо чылдың январь 5-те болган каттышкан пленумунга түүнеп чугаалашкан.

Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу пленумга илеткелчи кылгаш, хоочуннарның социал камгалалын күштелдирер дээш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың президентилериниң, чазактарының доктаамал сагыш салып турарын демдеглээн. Ылангыя пенсиянын хемчээлин каш удаа улгаттырган, чиигелдер дугайында доктаалдарны хүлээп алган. Шак ындыг хемчеглер пенсионерлериниң, инвалидтериниң чогумчалыг ажылдаарынга, амыдырап-чурттаарынга элээн деткимче болгаи.

Тывага эрткен чылын бир дугаар улуг назылыг улустарының хүнүн канчаар эрттиргенинге илеткелчи доктаагаи. Бо хемчегни боттандырарынга Тыва Республиканың Чаза деткимчени көргүскен. Оон уламындан чер болганга оны багай эвес эрттиргеи. Районнарга улуг назылыг улустарның хуралдары, кежээлери эрткен, оларга сүй белектерни тыпсып, мораль талазы-биле деткимчени көргүскен. Бо хүннер Каа-Хем, Тожу, Тес-Хем болгаш өскедаа районнарга организастыг эрткен. Кызылга ачы-буян телемарафонун эрттирген түүнелинде хоочуннарга, пенсионерлерге, инвалидтерге деткимче, дуза көргүзер изиг күзелдиг, оларның кылып чораан ажыл-херектерин бедиибиле үнелеп көөр коллективтер, кижилер хөй болган. Чоруттунган ажылдың түүнелинде республиканың Хоочуннар фондузунга бир миллион ажыг рубль кирген. Бо дээрге эвээш пенсиялыг, чединмес амыдыралдыг пенсионерлерге, инвалидтерге дуза чедиреринге улуг деткимче дээрзин Т. Ч. Норбу демдеглээш, ол акша-көөлеекти каш-чаар чарыгдап турарын чугаалаан.

Районнарда хоочуннар чөвүлелдериниң пенсионерлериниң, инвалидтериниң социал камгалалын күштелдиреринче угланган кандыг хемчеглерни ап турарынга илеткелчи доктааган. Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем районнарының хоочуннар чөвүлелдери (даргалары Очур, Дарыма) пенсионерлериниң, инвалидтериниң амыдыралын, чуртталгазын эжижидиринче угланган хемчеглерни ап турарын мактаан.

Хоочуннарның социал камгалалын күштелдирер талазыбыле чамдык кылдының туваР ажылдар-биле чергелештир, бо чугула херекте биче эвес четпестер барын пленумга илеткелчи болгаш санал бергеннер чугаалап турган. Пенсиянын хемчээлин каш удаа улгаттырган болза-даа, өртектер хүн бүрү соксаал чок өөүп турарындан амыдырап-чурттаары бергедеп турарлар эвээш эвес. Оларга деткимче, дуза херек болуп турар. Ындыг болганда хоочуннар чөвүлелдериниң ажыл-чорудулгазын улам идепкейжидериң, бо ажылды харылаар өске коллективтер, организациялар-биле харылзаалыг, бир демниг шимчеңгир ажылдаарын пленум чугулалап көргеи. Хөй чылдарда ниитиниң малын кадарын, ак сеткилдиг ажылдап чораан дыка хөй малчыннар пенсиялаан үнгеи. Ол хоочуннарның суурларда-даа, ажылдап турган кодаларында-даа чурттаар бажын чок болуп турарындан самдар өглерде чурттан чоруур. Үүгле малчыннан чораннар эвес, күш-ажылдың болгаш дайынның хоочуннарының аразында бажын чок кижилер бар. Оларже сагыш салып, чуртталга бажыңнары-биле хандырары чугулз болуп турар. Илеткелчи болгаш санал берген Кызыл хоорай чагыргазының чонун социал камгалал эргелелиниң начальниги Б. А. Дугур-оол, хоочуннар Ю. Катков, С. Дүкежик болгаш өскелер-даа пенсионерлериниң, инвалидтериниң ажыл-ижинде, амыдырап-чуртталгазында четпестерге доктаап, ону эдип алырда үүү кылырын чугаалаан. Ол ышкаш бүдүрүлгелериниң, организацияларының, ылангыя магазиннериниң ажыл-чорудулгазында четпестерни, чон ортузунда суртаал ажылының чогун, кем-херек үүлгедир, арагалаар чорукка удур дээштиг хемчеглерни албайн турарын шүгүмүлээн.

Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң секретарынга С. С. КУУЛАРНЫ пленум сонгаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЯПОН ОЙНААРАКТАР

Январь 10-нун хүнүнде Тыва Республиканың культура министрнинин кабинединге культураның харысалгалыг ажылдакчыларының хуралы болган.

Анаа министр Ч. Ч-Д. Ондар бо чылдың март айда Кызыл хоорайга болур «Япон ойнаарактар» делгелгезин организастаарының планы-биле оларны таныштырган. Ажылды дүрген эгелээри-биле организастыг комитетти тургускан. Ону удуртурун министр Ч. Ч-Д. Ондар боду холга алган.

Борис ОНДАР.

ТҮҮНЕЛ ХУРАЛ

Тыва Республиканың Айыыл чок чорук министерствозунун 1992 чылда кылып чоруткан ажылдарын түүнээн хурал болуп эрткен. Министр Ч. А. Удумбаранын илеткелин хуралдың киржикчилери дыннап чугаалашкаш, бо чылын республиканың Айыыл чок чорук министерствозунун, оон ажылдакчыларының мурнунда салдынган чугула сорулгаларны тодаргайлаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хуралга олурушкаш, бодунун чугула сүмелерин Министерствонун ажылдакчыларынга берген.

М. МОНГУШ.

БАШТАЙГЫ ХУРАГАННАР

«Күш-ажылдың хостуу» совхозтун Эргиг-Суур адаанда кыштаглап чыдар малчыны Мунзук Донгакович Маскыр-биле январьның баштайгы он хонуунун соолгүзүнде ужуражып, оон коданы, ажыл-ижи-биле таныжар аргалыг болдум.

Хөй чылдарда Улуг-Хем районнуң мурнакчы малчыннарының аразында санадып келген бо малчынны эки билир мен. Шудургу ажылы дээш совхоз-колхозтарның үргүлчү чоргааралдыг, шаңнал макталдыг чораан малчыны бо чылче база бедик тура-соруктуг кирген. Кыштаның байдалы эки. Бодунун кезип алганы 8 тонна сигенинден аңгы малының чеми база курлавырлыг деп болур. Өөнүн эзи Уйнук Тюлюшевна-биле бо Дагаа чылында үжен ажыг чаа төрүттүүген хураганнарын эмзирип, чемгерип турда, оларбиле чугаалаштым. 1973 чылдан бээр үүгле хой кадарын келген арга-дуржулгалыг малчыннар дунгуш төрүүр хойнуң оолдаашкынының бергезин айтып, ынчалза-даа бо берге ажылга ыяк белеткелдиин чугаалаштылар.

Кыштагның ниити байдалы, малчыннарның сагыш-сеткили бо чылын олар салган сорулгазын чедип алырынга быжыг бадыткал бооп турар.

* * *

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. **«Дөн-Терезин» совхоз бо чылын кыштагладып турары 5500 баш хоюнун хөй кезиинден чаш мал төлүн алыр ужурлуг.**

Ажыл-агыйның чамдык малчын коданнарында хой оолдаашкыны эгелээн. Чижээ-дээрге, Чечек-оол болгаш Маратоол Ооржактар, Дадар-оол Ока болгаш өске-даа малчыннар кадарган хоюндан элээн каш хураганнарны бо хүннерде тус-тузунда алган.

Амгы үеде сакманчылар, суг хандырылгазы болгаш мал чеми четчир. Малдың массалыг оолдаашкыны удавас эгелээр.

ХООРАЙЖЫЛАРГА СҮТ

Шагаан-арыг жылар хүн бүрү эвээш-биче-даа болза, садыгдардан сүттү садып ап турарлар. Ажыл-агыйлар кайы хире сүттү хүн бүрү бүдүрүп турары-биле таныжар дээш январь 9-та хоорайның сүт заводунун лаборантызы Айлан Иргиттин ажылдаар черинге барып ужуражкаш, сонуургаан мен.

Лаборант кыс хүн бүрү доктаамал «Найыралы», «Чааты» совхозтары 400-300 килограмм хире сүттү, районнуң артқай ажыл-агыйлары ийи-үш хонгаш, ортумаа-биле 300-500 кг сүттү дужаап турарын чугаалап, бо дээрге үш-дөрт чыл бурунгаар чаңгыс ажыл-агыйның хүнде дужаар продукциязынга деңнежип болдуруп хомудады. Оон-биле лаборант чыл эгезинден сүт бичилеп немежип орарын база демдегледи. Чижээ: декабрь 31-де 1489 кг сүт дужаатты́ган болза, ол хүн 1604 кг сүт дужаатты́ды. Ниитизи-биле хоорайжылар хүнде эвээш дизе, тонна, хөй дизе 1,5 тонна сүттү бо хүннерде чемге ажыглап турарлар.

Лаборант кыс хүн бүрү доктаамал «Найыралы», «Чааты» совхозтары 400-300 килограмм хире сүттү, районнуң артқай ажыл-агыйлары ийи-үш хонгаш, ортумаа-биле 300-500 кг сүттү дужаап турарын чугаалап, бо дээрге үш-дөрт чыл бурунгаар чаңгыс ажыл-агыйның хүнде дужаар продукциязынга деңнежип болдуруп хомудады. Оон-биле лаборант чыл эгезинден сүт бичилеп немежип орарын база демдегледи. Чижээ: декабрь 31-де 1489 кг сүт дужаатты́ган болза, ол хүн 1604 кг сүт дужаатты́ды. Ниитизи-биле хоорайжылар хүнде эвээш дизе, тонна, хөй дизе 1,5 тонна сүттү бо хүннерде чемге ажыглап турарлар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

Депутаттарның кичээнгейинге

КИЖИЖЕ УГЛАНДЫРАР

Амгы үеде Тыванын хамаатылары Тыва Республиканың Конституциязының төлевилелин калбаа-биле чугаалажып көрүп турар. Бистин республикавыстын парламентизиниң чогуур комитеттери болгаш комиссиялары депутаттарның, ыланғыя юрист специалистерниң бүгү талалыг киржилгези-биле төлевилелди чогаадып тургускаш, киирип келген соонда, ону каш удаа чаартып, немелделерни болгаш эдилгелерни киирип келген. Төлевилелди чугаалажып көрү ам-даа уламчылаар.

Ынчангаш бо үүлге төлевилелдиң тус-тус үүлдериниге хамаарыштыр бодумнуң саналдарымны киирер бодадым.

Үндезин Хоойлу дээрге кады-даа чурттуң ажыл, амыдылының кол үүлү болурээрзи кымга-даа билдингир. Ол чуртта тургустуна бергеи зы тургустукун турар ниитилелдиң эрге-ажыын, чурттуң амаатыларының эрге-ажыын олузу-биле камгалаан турар журлуг. Бистиң республикавыстың чоны эрге-хоойлуг демократтыг ниитилелди тургузуп турар. Ындыг ниитилелдиң дугайында бодал Конституция төлевилелиниң эгелинден эгелээш, төнчүзүнге чедир долу көргүстүүгеи турар журлуг. Маңаа кол үүве — ер кымны болурул, оон үгүлле байлактарын ажыгларының экономиктиг харылаалары, кандыг язылыг тургузуп алырыл, бистиң мурууста салгалдарның тургуун каан материалдыг кежиктерин эллээриниң, ажылаанының болгаш үлам көвүдериниң бүдүрүлге харылзаалары кандыг болурул, адак өөлүнде кижинин, оон интелектуалдыг арга-шинээзин олу ажыглаарына таарымалыг байдалдарны кандыг язылыг тургузуп алырыл деп йтырыглар чугула черин элээн турар ужурлуг. Бо эрге мээң ниити бодалдым-дыр.

Ам төлевилелдиң чамдык үүлдериниге доктаап көрейн. Үүнүн-даа мурнунда эге үүлүе хамаарыштыр дараазында емелделерни киирзе кандыл деп саналдыг мен:

Бистер, Тыва Республиканың хөй национал улузу, **өөгүнүн дуржулгазыны, национал чанчылдарывыска ДАЙНМЫШААН.**

— БАРЫМДААЛАВЫШААН эээн черде бистиң чаңгыс адаурттутларывыс дээн сөстерни **истин хамаатыларывыстын еп сөстер-биле солааш, даазында абзайты:**

— демократтыг ниитилелдиң өгжүлдезиниң делегей принциптерки, **кижи төрелгеннинг ыруунга хамаатыларның ен эргезин** ХҮЛЭЭП КӨРҮШААН дээш, оон ыңай төлевилелде киргеи сөзүглел зугаар. (Карарткан черлер вторнуң киргеи саналдары. Ред.).

Киирип турар саналдарымны одаргай кылдыр тайылбырлавайн көрейн. Чүге дээрге үүлдүн хемчээли улгады ээр.

Төлевилелдиң бирги эгезинин бирги үүлүнүң ийи дуаар абзазынга «бойдус» дээн өстүн соонга «национал байлактарыга, **болунуң хамаалыарын камгалаарыга»** деп өстерни немезе чугула. Чүге дээрге кайы-даа чурт национал байлактарлыг болгай, кайы-даа чурт кайы-даа чурттың чурттан азы ажылдан турар хамаатыларын камгалаар хүлээлгелиг болгай.

Ийи дугаар үүлге 2, деп емелде үүлдү киргеш, аңаа: «Тыва Республиканы чери, бойдус байлаа, агаар болгаш суг-делгемнери республикада чурттап турар хөй национал улустуң ниити байлаа болур. Тыва Республикада тургустунган болгаш тургустунуп турар хөреңги-байлактар Тыва Республиканың өөгүзү болур» дээн үткалыг бодалдарны киирзе чугула. Чүге дээрге үүлдүн хемчээли улгады ээр.

Төлевилелдиң бирги эгезинин бирги үүлүнүң ийи дуаар абзазынга «бойдус» дээн өстүн соонга «национал байлактарыга, **болунуң хамаалыарыга»** деп өстерни немезе чугула. Чүге дээрге кайы-даа чурт национал байлактарлыг болгай, кайы-даа чурт кайы-даа чурттың чурттан азы ажылдан турар хамаатыларын камгалаар хүлээлгелиг болгай.

Ийи дугаар үүлге 2, деп емелде үүлдү киргеш, аңаа: «Тыва Республиканы чери, бойдус байлаа, агаар болгаш суг-делгемнери республикада чурттап турар хөй национал улустуң ниити байлаа болур. Тыва Республикада тургустунган болгаш тургустунуп турар хөреңги-байлактар Тыва Республиканың өөгүзү болур» дээн үткалыг бодалдарны киирзе чугула. Чүге дээрге

Бот-догуннаан республика бодушуң өөгүзүн боду камгалаар, боду бэш мнинир ужурлут.

Беш дугаар үүлде «Тыва Республиканың экономиказының үндезини болза» дээш хосарттырып каан чер бар. Мен бо үүлдү дараазында чаа эдилге-биле берзе кандыг ирги деп бодап турар мен:

«Үүл 5. Тыва Республиканың экономиказының үндезини болза, чер болгаш өөгү болур, оларга үндезилээш, экономиктиг болгаш ажык-тывыштыг ажыл-чорудулганың хостуун, ажыл-агыйны чорударының деп эргелиг янзы-бүрү хевирлерин, оларның эрге-хоойлу камгалалының деп байдалдарын хандырар».

А тоску үүлге: «Тыва Республиканың экономиказы черни **хумагалыг ажыглаарынга үндезилеттинер»** деп тодараткаш, өөгү хевирлериниге **коллективтиг, коллектив-улуг-хуулуг болгаш хуу өөгү** деп өстерни киирер болза чугула. Чүге дээрге өөгүүнүң хевирлери көвүдеп турар болгай.

15-ки үүлүде ажык-тывыштыг ажыл-чорудулга-биле чергелештир **арат, тараачын, хууда дузалал ажыл-агыйдан** алдының турар орулгалардан деп өстерни немезе чугула.

Хамаатыларның хүлээлгелериниң дугайын тодараткан үүлдерге хамаатылар **черни хумагалыг ажыглаар, оон үнүш-дужуткур чоруун экижилер, Тыва Республиканың байлаан көвүделир** деп хүлээлгелерни немей киирер болза эки. Чүге дээрге чер Тываның бүгү чонунуң өөгүзү болганда черни ажыглап турар кайы-даа өөгүнүң кижизи черни карак огу дег камгалаар, ажаар-тежээр хүлээлгелиг деп чүвени Үндезин Хоойлуга шуут быжыглаан турар ужурлуг.

Адак сөөлүнде дараазында үүлдерни Конституция төлевилелиниге киирерни саналдап турар мен. **Хөлезиленип ажылдаар болгаш амыдыраар кижилерниң экономиктиг, политиктиг, социал болгаш эргехоойлу статузунуң, ажыл берикчилериниң (күрүненик, акционер ниитилелдериниң, хуу ажылдыг тараачыннарның болгаш өске-даа өөгү эллериниң хөлезилеттинип ажылдап турар кижилерге хамаарыштыр хүлээлгелериниң** дугайында магадылаттынган үүлдерни айтыр болза эки. Чижээ, хөлезилеттинип ажылдап турар кижилериң ажыл төлевиринің бүгү өөгү эллери ук кижилериң амыдыран-чурттаарының чогуур деңнелиниге тургускан турарын күрүне магадылап турар дээн хевирлиг. Ындыг үүлдү айтып база магадылавас болза, кижини кижи мөлчүүр чорук күштели бээр.

Күрүненик кол үндезини чер, өөгү болгаш кижиден тургустунар-ла болгай. Бо үш фактор төлевилелге чогуур черни эллээн турар ужурлуг. Кандыг-даа күрүненик Үндезин Хоойлузу оон хамаатызының эрге-ажыын камгалаарынче, тодаргайлаарга, кижиже угланган турар ужурлуг.

Алан-оол СОТПА.

Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш курлавырларының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы.

ПАРЛАМЕНТИЛЕРНИ (СОВЕТТЕРНИ) КАНЧАЛЗА ЭКИЛ?

Саналдар ⊠ Бодалдар ⊠ Сүмелер

«Парламент» деп даштыкы сөс-биле «совет, советы» деп орус сөстериниң үтказы колдуунда дөмейлешкек, баштайгызын «чугаалажыр» деп дорт очулдуруп болур, а «совет» дээрге сүмележир, дугуржур дээн кол үткалыг. Барыын чүктүң депшилгелиг чурттарынга парламентилер ниитилелге ажыл-агый харылзаалары хөлчок нарыыдап, ийи-чаңгыс кижиниң ону башкарары, таарыштыр шиитпирлээри бергедей бергенде, күрүне херектерин эргелеп башкарарының органы кылдыр тыптып келгилээн. Чүл дээрге оон мурнундагы көдээ ажылагый бүдүрүлгезинге немештир үлетпур, сан-хөө ажылчорудулгазы, садыг-наймаа сайзырап, ниитилел амыдыралынга салдарын түс-түзүнде чедирип, боттарының туружун көргүзе берген. 13-17 үүс чылдарда Европаның парламентилериниге ол бүгү адырларның төлөлекчилери кирген: дворяннар — көдээ ажылагыйның бай-шыдалдыглары, буржуазчы бергеннери (садыглажылышкыче кирген дворяннар), будүрүлгечилер, санхөөжүлер, садыгжылар.

Эрге-чагырганың ол коллективтиг органнары (парламентилер) биле чааскаан эрге-чагырга түткан чагырыкчыларның (королдар, императорлар) аразында дыка үр үениң дургузында ёзулут-ла өлүмүг демисел чоруп турган. Парламентилер тиилеп, күштүг апарган таварылгада чагырыкчыларны шаажылаар (Людовик XVI, Карл I Стюарт корольларны шаажылап каан), королдар, императорлар тиилеңде парламентилериң баштынчыларын шаажылап каан (Робеспьерни шаажылап өлүртен, өлүрткен Кромвелльдиң бажын үзе шаап каан) турган.

А ынчаарга чагырыкчылар болгаш парламентилер боттарының аразында ниити дылды тып ап, чөвүлежилгелиг ажылдаары канчан чедип алдынганы? Парламентаризмниң хөгжүлдезинин төөгүзүнден алгаш көргө, ындыг чорук ийи палаталыг парламентилерни тургузуп алыр апарганда чедип алдынган. Оларның үстүү палатазынга парламентиниң болгаш чагырыкчыларның (королдарның, императорларның, премьер-министрлериниң, президентилериниң) эрге-ажыктарының, туруштарының дүүштүүлгези чедип алдынар апарган. Чүге дээрге үстүү палатага күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырганы эллээн турар кижилерни соңгуур. Чижээ, АКШ-ка үстүү палатага (сенатка) ол күрүненик тургузуган үеэниден эгелээш, (1776 чыл) губернаторларны (штаттар чагырыкчыларын) сенаторлар кылдыр киирер, а Англияда үстүү палатага лордтарны киирип турар апарган. АКШ-ка ынчангаш чагырыкчыларын болгаш парламент баштынарының аразында өөзэнпешкек, бот-боттарын узуткажыр үүл турул көрбээн. Ында сенатка штат бүрүүзүнден ийи конгрессмен (депутат) соңгудар, а оларның бирээзи губернатор болуру шуут чаңчыл, олар дээрге дуржулгалыг күрүне ажылдакчылары. Сенатта губернаторлар президент биле парламентиниң аразында харылзаштырыкчы кезек боор турар. АКШ-тың конгрезиниң адаккы палатазы (ону төлөлекчилер палатазы дээр) айтырыгларны ылаптыг сайгарып көөр, оон түңнелинде хоойлуларның, шиитпирлерниң төлевилелдерин үстүү палатаже шилчидип бээр. Үстүү палата бадылаар эргелиг, а адаккызы чөвүлежир эргелиг. Адаккы палатага санал-оналдар чеже-даа чидиг, бот-боттарынга удурланышкан, харындаа чазыглыг болур-даа болза, олар күрүне эрге-ажыктарынга салдар чедирбес, үстүү палатаның дуржулгалыг сенаторлары оларны эдип-чаалаар.

Мурнундагы ССРЭ, РСФСР ийи палаталыг парламентилиг (Дээди Совет) турган. Эвилел язы республика Советиниң болгаш Национаддар Советиниң. Россия Федерациязы амгы үеде ону база хөөзээ салган алган. Конституция ёзугаар ол ийи палата кайызы-даа деп эргелиг. Ындыг болганда бис ынчаалаа, ам-даа утка-шынары-биле чаңгыс палаталыг парламентилиг-биле дөмей бис. Шак ындыг парламент ССРЭ-ни, оон Конституциязын-даа, эвилел күрүнеин-даа камгалап артырып шыдаваан. РФ-тың ындыг парламентизи-биле РФ-тың Президентизиниң аразында ниити дыл тывылбайн турар, үүге дээрге парламент биле президентниң аразында харылзаштырыкчы механизм чок. Мурнуку ССРЭ-ниң, амгы РФ-тың парламентилериниң бир кол четпес үүлү ында. Бистиң парламентилеривистиң ийиги кол четпези үүл дээрге, адаккы деңнелдиң Советтериниң депутаттарының соңгукчулардан хоорук чоруу болур. Ол депутаттар колдуунда-ла соңгукчуларының чурттап турар чериниде эвес кижилер. Ындыг депутаттарга сээн чурттап турар кварталында кызын соогу, сээн одарында оът-сигеннің үнгени хамаан чок. Хөй чылдарда Кызылга чурттап келгеш, хоорай Советинге соңгулдаларга ужур эдерип киржип келгенимни мөнгүр апаар. Одардан огулгула эки үүве болбазын биле тура, ындыг ужурлуг дээш соңгуп келген мен. Херектиң ужуру оон кандыг партияга, шимчээшкиниге хамаарыжында эвес. Кол-ла үүве—Советтериң бюрократчыл бергениниде. Кайы-даа деңнелдиң Советтериниң составын сайгарып көрүп көрүнер. Ында колдуунда-ла кабинет ажылдакчыларын (королдарның, императорларның, премьер-министрлериниң, президентилериниң) эрге-ажыктарының, туруштарының дүүштүүлгези чедип алдынар апарган. Чүге дээрге үстүү палатага күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырганы эллээн турар кижилерни соңгуур. Чижээ, АКШ-ка үстүү палатага (сенатка) ол күрүненик тургузуган үеэниден эгелээш, (1776 чыл) губернаторларны (штаттар чагырыкчыларын) сенаторлар кылдыр киирер, а Англияда үстүү палатага лордтарны киирип турар апарган. АКШ-ка ынчангаш чагырыкчыларын болгаш парламент баштынарының аразында өөзэнпешкек, бот-боттарын узуткажыр үүл турул көрбээн. Ында сенатка штат бүрүүзүнден ийи конгрессмен (депутат) соңгудар, а оларның бирээзи губернатор болуру шуут чаңчыл, олар дээрге дуржулгалыг күрүне ажылдакчылары. Сенатта губернаторлар президент биле парламентиниң аразында харылзаштырыкчы кезек боор турар. АКШ-тың конгрезиниң адаккы палатазы (ону төлөлекчилер палатазы дээр) айтырыгларны ылаптыг сайгарып көөр, оон түңнелинде

удур депутаттарның херээ-чүү боор, ындыг депутаттардан чарлып алырының аргазын сүмелексеп турар мен. Чоннуң шын-на эрге-ажыктарын камгалаксап турар партиялар, шимчээшкиниер соңгулда округунда чурттакчыларның санал-оналын илереткеш, бир эвес депутаттып бодалы оон-биле дүүшпес болза, ындыг депутатты дедир кыйыртыр талазы-биле соңгукчуларга дуза кадары, ындыг ажылды организасаары чугула болгу дег.

Ангы-ангы деңнелдериниң парламентилери (Советтери) Президент-биле кады чоннуң ёзулут-ла күзел-чүткүүлерин, сагыш-сеткилин илереткеш, оларны чугула ажыл-херектерже организасаар, көдүрүп дээн болза чүү канчалза экил? Чүнүн-даа мурнунда амы парламентилериниң (Советтерин) дүжүрери чугула. Маңаа хамаарыштыр парламент реформазының талазы-биле бодалдарымны дидимненип киирип көрейн.

Бирээде. Парламентилер (Советтер) ийи палаталыг болур ужурлуг. Үстүү палата бадылаар шиитпирлээр эргелиг болур. Адаккы палата көвүлекчи эргелиг-даа болза, тургустунган айтырыгны бүгү талалыг сайгарып көөр, айтырыгны шиитпирлээринге орукту ажыглары-биле бүгү эки болгаш бак талаларны илередир.

Ийнде, үстүү палатаның депутаттарының чартык кезии хөй-ниити херектерин эргелеп башкарарынга дуржулгалыг болгаш боттарының округтарында (районунда, хоорайында, суурунда, кварталында, арбанында) дээлп күүсекчи эрге-чагырганы эллээн турар кижилер болур ужурлуг.

Үште, адаккы палатаның депутаттары чоннуң бүгү кезектериниң төлөлекчилери боорда, айтырыгларны сайгарып, ниитилештирген түңнелдерни үндүрүп шыдаар, сөс-дылгыр, боттарының туружун, соңгукчуларның эрге-ажыктарын камгалап шыдаар ындыг кижилер болур ужурлуг.

Ынчангаш республиканың Дээди Советин база ийи палаталыг кылдыр соңгууруп саналдап турар мен. Үстүү палатага район бүрүзүнден болгаш Кызыл хоорайдан 2-2 депутат соңгуур, оларның бирээзи районуң азы хоорайның чагырга даргазы. Ол чагыргалар даргалары амгыы ышкаш эвес, а соңгулдалыг болуру чугаажок. Ийнгизин соңгукчуларның шилээнин ёзугаар бадылаар. Адаккы палатага районнардан болгаш Кызыл хоорайдан 3-3 депутатты соңгуп болгай. Ынчаар кылыр болза, республика парламентизи (амгы административтиг хуваалда ёзугаар) 95 депутаттыг болур, оларның 38-и үстүү палатаны, 57-зи адаккы палатаның депутаттары. Кызыл хоорайга хамаарыштыр алыр болза, хоорайда 20 квартал бар дижик, квартал бүрүзүнден 3 депутат соңгуур болза, хоорай Совети 60 депутаттыг болур. Оларның бирээзи кварталдың бүрүн эргелиг төлээзи — квартал даргазы (ам ындыг эрге-дужаал чок, ону штаттыг азы хөй-ниити эге-үндезиниге киирип ап болур) — хоорайның биче Советинге киирер. Биче Совет дээрге хоорай парламентизиниң үстүү палатазы болур эргелиг. Арткан ийи депутат база-ла ол кварталдың чурттакчылары болур ужурлуг. Чүгле ындыг таварылгада хөй янзы дарганың депутат болур чоруундан хосталып, бюрократызыг Советтерден чайлап болур.

Көдээ район дижик. Ында 4 суму (көдээ) Совет бар деп чижеглеп алыл. Суму бүрүзүнде биз-ийи суур, 5 арбан бар деп бодап алыл. Ынчан район Советиниң үстүү палатазы 31-35 депутаттыг апаар. (Район төвүнүн чагырга даргазы — 1, сумулар чагырганларының даргалары — 4, төп эвес суурларының чагырга даргалары — 4, арбаннар даргалары — 20). Адаккы палатага база 31-35 депутатты соңгуп ап болур. Ниитизиниге район Советиниң 62-70 депутаттыг, 31-35 депутат азы чартык кезии бадылаар, арткаларны чөвүлежир эргелиг. Көдээ азы суму Советтери база ындыг тургузуглуг болур. Төвү болур суур чээрби өскелиг, 20 кварталдыг базаа 5 арбанны дижик. Ындыг таварылгада бадылаар эргелиг 25 депутаттыг (кварталдар болгаш арбаннар даргалары штаттыг азы хөй-ниитичи эге-биле ажылдап турары хамаанчокка) болгаш чөвүлежир эргелиг база ол хире депутаттарлыг болур.

Эрге-чагырганы кварталдарның болгаш арбаннарның чонче эн чоок турар эрге-дужаалдыг кижилериниге, депутаттарга, хөй-ниити - төлөлекчилериниге улам ханы дамчыдары эргежок чүгүл. Чогум-на ол дээрге долу демократия, чоннуң эрге-чагырганы, чоннуң дорт бот-башкарылгазы болур ийик. Чүгле ындыг таварылгада бис бюрократизмни ажып эртип, оор-суктан, арагалаашкыдан, кем-херек үүлгедиишкиниден чайлап болур бис. Бир эвес бис ам чамдык черлерде саналдап турары ышкаш эрге-чагырганы район чагырганынга, Советниге болгаш оон үстүү деңнелдерге мөөнгөп арттырып каар болзувусса, чон ынаар көрүп каап, ыытшимээн чок, хөөн чок чорукка алыскан хевээр артар.

Бо үүлдүн автору уттундурган чыгыы суму, арбан деп чагырга хуваалдазының аттарын ажыглап турары чамдык номчукчуларга эллептиг ышкаш сагындырары чадавас. Ындыг хуваалда — түрк дылдыг улустарның шаг-шаандан бээр ажыглап келген үүлү болур. Ол үүс-үүс чылдарда ажыглаттынып келген. Ынчангаш эргелеп башкарылганың бо хевириниң төөгүзүнге, эки болгаш чедимче чок талаларынга доктааксадым. Үүл дээрге тус чер бот-башкарылгазының системазын эде көрүп турда, мону ажыглаарының аргалары бар деп көрүп болур. Суму, арбан башкарылгазы түрк дылдыг гуннарның үезинден эгелээн. «Суму» дээрге суг уну дээн уткалыг, азы хем уну-биле чурттап турган төрел бөлүктерни каттыштыр эвилелдеп турганын херечилеп турар. А гуннар дээрге «хунну(г)» деп түрк сөстен укталган янзылыг. Гуннарның Модэ дээр күүлүг чагырыкчызы 2 мүн чыл бурунгаар Гоби ковузунга чурттап чораан. Ол үеде амгы элезиниг ковуу апарган Гоби чечек-чимистиг, оътсуглуг тергин эки чер турган. Суму, арбан чагыргаларының эгези аңаа тывылган. Модэниң болгаш оон салгакчыларының черге хамаарылгазын ап көөр болза база өөредиглиг. Кыдаттар Модэден чер айтырып, элчиниер чоруткан үүве-дир. Килеңнээн Модэ «чер дээрге күрүненик үндезини-дир, ону канчаң бээр боор» деп харылаваш, элчиниерни узуткаарын дужаваан. Оон соонда элээн үе эрткенде Модэниң салгакчылары дараазындагы чер дилекчилериниге база харыы берген: «ол черлерден» бистиң улустарывыс өг кылыр ыышты ап турар» Моортан алгаш көөргө, өгүү 1500 ажыг чылдар мурнунда кылып турганы илереп турар.

Тываның девискээри гуннарның чагырганынга турганын үүгле суму, арбан хуваалдазындан аңгыда, өске-даа тураскаалдар хереченнээр. Чүрттшинчилел музейинде Тыва иштинден эккеп тургускан көжээ бар, ында хереллерни черже чашкан хүнүү сиилбээн. Ол дээрге гуин байшыырак кижиниң чөвүзүнүң кырынга тураскаалы. 5-8 үүс чылдарда Төп Азияга моолдар көжүп келген. Олар Амур, амгы Маньчжурия девискээриниден маньчжур-тунгус аймактарга үндүр кыстыган. Олар түрктерден чагырганың суму, арбан хевиплерин дөзевилеп алган. Чингис-хаан үезинде тургустунган улуг Моолчун бүүрааныының соонда Тыва Кыдаттың эжелиниге кирген. Кыдаттар суму, арбан чагыргаларын улам быжыглаан болгаш кожуун чагырганын ажыглап киирген. Кожуун дээрге «Ху-са» деп тывалаарга, «тук» дээн сөстен укталган. Кыдаттар арбан-суму-кожуун чергелиг чагырга системазын шеригжиткен янзылыг ажыглап турган. Дайын-даа байдалында арбан 10 дайнчыны бээр хүлээлгелиг. Арбан даргазы («да» деп кыдат сөстен укталган) лейтенант чергелиг эрге-дужаалдыг. Суму ортумаа-биле 10 арбандан тургустунар. Ынчангаш суму 150 хире дайнчыны бээр, сумуну чаңгы дужаалдыг дарга чагырар, оон шериг эге-дужаалы капитанга азы майорга чоок. Кожуун шериг дайы-биле дивизия чергелиг. Дивизия туктуг («ку-са») болур. А кожуунну ноян башкарар, оон эргези полковник хире. Бир эвес ноян гун-ноян деп атка чедер болза, ол генерал чергелиг апарганы ол (гун — хун). Бүгү Тыва кыдат ёзу-биле бир корпус чергелиг. Тываны амбын ноян (генерал чергелиг) чагырар. Тываның баштайгы амбын нояны Дажы деп кижи алтай тываларының хааны Хуралбайның улуг оглу чораан.

Тус чер бот-башкарылгазының суму-арбан чергелиг хуваалдазы көдээ Совет чергелиг административтиг хуваалданы кинерининге азы 1945 чылга чедир турган. Көдээ Советтер сумуларның девискээрин салган алган, арбаннар дүшкен.

Тус чер бот-башкарылгазының суму-арбан системазының эки талалары чүдел? Төөгүлүг үзүн хуусаалыг ол система гуннар үезинде тывылгаш, моолдар, кыдаттар үезин эртип кээп, ТАР үезинде хөгжүп сайзыраан, ССРЭ, РФ үезинде чок апарган. ТАР үезинде сайзыраан дээнин таварылга эвес. ТАР үезинде ол система моол, кыдат салдардан хосталганда, арыглаттынганда, феодал чагырганың шуут-ла чөпшээрежин шыдавас мен.

Чоокта чаа хүлээп алганывыс — Тыва Республиканың сүлдезинде чаңгыс «Тыва» деп сөстү бижип каан, азы республиканың официалдыг адын ынчаар илереткени ол деп бодап-дыр мен. Чамдык организациялар база ону эллээн ажыглап турар, чижээ, «Тывасоцбанк», телеканал «Тыва» дээш оон-даа өске.

Түңнелинде чугаалаксап каар үүвем: амыдыралга республиканың адын Тыва, Республика Тыва, Урянхай дээш эптиг аайы-биле ажыглап болгай-ла, а үүгле официалдыг адын «Тыва» турары чугула деп саналаар мен.

Бир эвес делегей дуржулгазын ап көөр үүве болза, Англияның (азы Великобританияның) официалдыг адын: «Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии». А бис амыдырал-да ону канчаар-даа адап турар болгай бис.

Владимир БАГАЙ-ООЛ.
Тыва Республиканың улус депутады.

РЕСПУБЛИКАНЫҢ АДЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТР-ниң Дээди Советинин он секи сессиязының уланчызынга кол черни республиканың чаа Конституциязының төлевилелиниң сайгарылгазы эллээр дээрзи билдингир. Бо чугула документ ёзугаар Тываның чаңгыс эвес салгалы чурттаар. Мен маңаа улус депутаты кижи болганымда, соңгукчуларын болгаш улус депутаттарының кичээнгейин бистиң республикавыстың официалдыг (онзагайлайн: официалдыг) аныче угландырып көрейн. Бо айтырыгны болдуун үезинде сайгарып турган, улус депутаттары хөй-ле чылдарны сыйган үүве ийин. Республиканың адын болгандыр баштайгы сессияларга улуг шимээн үүнүп турганын сактып тур боор бис.

Бистиң республикавысты үүн деп-даа адаарын күзеп турганзыр болгай: Тыва Арат Республика, Тыва Улус республиказы, Танну-Тува, Тыва АССР, Тыва ССР дээш, оон-даа өске. Соңгукчулар сактыр болза, ынчан улус депутаттарыны сурталдалын каапкан угаан-медерели «Тыва Совет Республика» деп атка доктааган турган болгай. «Совет» деп сөс долгандыр чеже маргылдаа турбаан дээр. Республиканың Дээди Советинин ынчангы даргазы телевиденнеге тыва парламент республиканың адынан «совет» деп сөстү уштун октаптар болза, төптен бистиң республикага дотация бербестей бээр деп безин чугаалап каапкан болгай. Чугаалажыры ышкаш, оон ыңай халдыр чер чок. Ынчалзажок өршээл билбес үе болунуң эдилгерин киирипкен. 1991 чылдың август үймээнинин соонда депутаттар кандыг-даа эмоция чокка «совет» деп сөстен ойталап каапканнар, ынчангаш ам бистиң республикавыстың официалдыг ады: Тыва Республика (орус дылда: Республика Тува).

Мен бодумнуң үемде республика солунарынга бо талазы-биле үүлдерни бижип, эртемденнер-биле Тываның официалдыг адының талазы-биле маргыжып-даа турдум. Он секи сессияның эрткен кезээнге база саналбергеш, республиканың официалдыг адын «Республика Тува» дээрниң орнунга «Республика Тыва» деп солуурунче депутаттарны кыйгырган мен. Чүге дээрге, ам үр үеде күштүг болур чугула документилер, чаа Конституция хүлээп алдынар деп турар-дыр. Ынчангаш бодумнуң саналымны бо хүндүлүг солуунун арнынга чырыдар арганы ажыглаар бодаан мен. Бодумнуң барымдаалармны маңаа киирип көрейн, ол дугайында ТДЛТӨШИ-ниң эртемденнери-биле чугаалашкан бис, оларның чамдыктары мээн-биле чөпшээрешпейн турар чораан.

Ынчаарга, тываларның «дубо» (тубо) деп ады кылат төөгү ажылдарында шын эвес кылдыр көстүп келген. Ынчангаш чамдык эртемденнерниң, төөгү материалдарын барымдаалап турган, чамдык ажылдарда чоннарның болгаш чурттарның аттары өскертине бергенин тоовайн турарын кайгаар-дыр мен. «Тубо» (Тува) деп шын эвес кылдыр өскертине берген атты 19-ку үүс чылдың төнчүзүнде болгаш 20-ги үүс чылдың эгезинде кежүп келген орустар «сегире шаап» алгаш, «Урянхай край» деп ат-биле чергелештир «Тува» деп атты киирип, чурттакчыларны «урянхайлар» деп ады-биле чергелештир «тувинцы» деп адай бергеннер.

Чамдык номчукчулар мени русофобияга (азы бүгү-ле орус үүлдерни хүлээп көөрбес, бо таварылгада республиканың адында) чыпшыр тудуп буруулады бербес боор деп идегедим. Ындыг болзадаа чамдык тыва эртемденнериниң республиканың адын «Тува» деп эртем ёзузу-биле камгалап турарынга чөпшээрежип шыдавас-тыр мен. Ол эртемденнер «Тува», «Тувинский», «тувинцы» деп сөстер литературлуг орус дылда быжыглаттынга берген, а литературлуг апарган нормаларны, хевирлерни сагыыр болгаш камгалаар деп турарлар. Ол харын шын-дыр ийин, ынчалза-даа хүндүлүг эртемденнер «Тыва», «тывалар» — литературлуг тыва дылда база быжыглаттынга берген, оларны база-ла сагыыр болгаш камгалаар деп үүлүү уттункан чорун турары эллептиг.

Мен дыл эртемдеин эвес, а философ болгаш политолог деп тускай эртемниг мен, ынчалза-даа мээң бодалым-биле, хүндүлүг дыл эртемденнери мурнундагы эвилел чергелиг республикаларның болгаш автономнуг турган республикаларның аттарында өскерлиишкиннерни тооксавайн, оя халдыын турарын чиктизинер-дир мен. Чижээ, Молдова, Кыргызстан, Саха, Марий Эл, Хальм Таңчы (калмыкия), Башкортостан дээш, өске-даа. Бо черлер, чижээ, молдов дыл, саха дыл, кыргызстан дыл деп истевейн турар, дыл дээрде эрги хевээр артып калган. Үүге дээрге ажыглаттынар талазынга ол ындыг-ла чугула эвес. Мен хуумда «тыва язык» деп сөс каттыжыышкыннары турарын негеевейн турар мен. «Тувинский язык» деп артыпла калгай.

Чамдыктарның тываларны делегейде «тувинцы» деп билир деп бүзүредип турарынга удур —республиканын адынга чаңгыс үжүк өскерли бээр дээш сагыш човаан хөрээ чок боор, кол үүве — республика боду болгаш оон чону кандыгыл дээрзиниде хамааржыр диксээр-дир мен. Ол ышкаш чамдык эртемденнериниң «Тува» деп сөстү «Тыва» деп өскертип алган деп турарынга шуут-ла чөпшээрежип шыдавас мен.

Чоокта чаа хүлээп алганывыс — Тыва Республиканың сүлдезинде чаңгыс «Тыва» деп сөстү бижип каан, азы республиканың официалдыг адын ынчаар илереткени ол деп бодаар-дыр мен. Чамдык организациялар база ону эллээн ажыглап турар, чижээ, «Тывасоцбанк», телеканал «Тыва» дээш оон-даа өске.

Түңнелинде чугаалаксап каар үүвем: амыдыралга республиканың адын Тува, Республика Тува, Урянхай дээш эптиг аайы-биле ажыглап болгай-ла, а үүгле официалдыг ады «Тыва» турары чугула деп саналаар мен.

Бир эвес делегей дуржулгазын ап көөр үүве болза, Англияның (азы Великобританияның) официалдыг ады: «Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии». А бис амыдыралда ону канчаар-даа адап турар болгай бис.

Владимир БАГАЙ-ООЛ.
Тыва Республиканың улус депутады.

УРУГЛАРГА ХАЛАС

Барыын-Хемчик район. Районнуң коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинин чунар-бажыннарынга эрткен чылда улуг улус бир чунганы дээш 15 рубльди төлеп турган.

Кожуунуң удуртулгазы бо социал айтырыгны өөренип көргеш, бо чылдан эгелеп улуг улуска оон өртээн 5 рубль, школа назылыг уругларга шуут халас кылдыр шиитпирлээн.

(Бистиң корр.).

ХОЛДА 8 МИЛЛИОН

Шагаан-Арыг хоорайда «Улуг-Хем» АКМК-ның тудугжулары эрткен чылын эвээш эвес тудуг объектилерни ажыглалга киргеннер. Оларның иштинде «Ак-Туруг» совхозта насос станциялыг, сут сайгарар блоктуг, котельнаялыг 200 баш инек тулар кажааны, Кызыл-Дагда контораны база 1411 дорбелчин метр чуртталга бажынларын совхозтарга тудуп, хүлээдип бергеннер.

Амгы үениң акша-төгөрик чединмес, нарын байдалы-биле тудугжулар үр үеде кылган, бүдүрген ажылы дээш ажылагыйлардан төлевир албайн эрткен чылды эрттиргеннер. Дүүн АКМК-ның мастери, проравы, кол инженери чораан, амгы үеде начальниги Виктор Иргитович Хертеккé ужуражы бээримге, од өөрүшкүзүн чажырбайн мынча диди:

— Дагаа чылы черле совхозтар удуртукчуларын эрте оттур силгиир хире. Эрткен чылгы ажылывыс дээш бо каш хонуктарда бистиң колоннаже 8 миллион акшаны шилчиттилер. Чыл эгезинде мынча түк биске сайгарлырынга, чаа тудуглар ажыдарынга улуг деткимче, тудугжуларның хууда шаннал мактал алырынга бүзүрел болбайн канчаар.

Кара-оол НАТПИТ-ООЛ.

АК-ДОВУРАККА ХАМААРЫШКАН ЧУГУЛА ДОКТААЛ

Тыва Республиканың Чазааның үнүүшкүнүнүг хуралы эрткен чылдың төнчүзүнде, декабрь 21-де, Ак-Довурак хоорайга болуп эрткен. «Ак-Довурак хоорайда социал-экономиктиг байдалды экижидип быжыктырар талазы-биле хемчеглер дугайында» айтырыгны аңаа чугаалашкаш, доктаалды хүлээп алган. Ол документини «Шын», «Тувинская правда» болгаш республиканың өске-даа солуннарында парлаан.

Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алган доктаалы Ак-Довурак хоорайның, ылаңгыя «Тыва даг-дүгү» комбинаттың социал-экономиктиг байдалын экижидеринге улуг ужур-дузалыг болуп турар. Тыва Республиканың Чазааның социал политика талазы-биле оралакчызы Б. С. Шырапка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, Чазактың хүлээп алган доктаалынга хамаарыштыр таймылбыр бээрин дилээш, оон айтырыгларын салган.

— Чазак хуралынга үстүнде айткан айтырыгны бүгү талалыг анализтеп чугаалашкаш, чогуур доктаалды хүлээп алган-дыр. Чүге бо айтырыгны чугулалап көре бергеним, Биче-оол Сундуевич?

— «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының, руднигиниң болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң ажылчыннарындан, Ак-Довурак хоорайның чурттакчыларындан хөй санныг бижимел база аас-биле хомудалдар Чазакка кирген. Оларның кол утказын алырга, республика ужур-дузалыг улуг комбинаттың социал-экономиктиг байдалы дорайтап баксыраанын, чурттакчы чонунуң амыдыралының деннели дыка кудулааның, кем-херек үүлгедир чоруктуң өскенин дүвүрел-биле айыткан. Бо берге байдалдан уштунуп үнериниң өргежок чугула болу бергенин, аңаа Чазактың талазындан боттуг дузаны, деткимчени көргүзери ажылчы чон чаалаларында бижээн болуп турар.

Хоорайның ажылчыннарының, ажылчы чонунуң хомудалдарынга үндезилеп алгаш, бирги ээлчегде «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажыл-чорудулгазын орта чеде бергеш, ханы анализтээрин, чурттакчы чонуң амыдырал байдалын өөрөп көөрүн Чазак шинтпирлээн. Ону күүседирби-биле хамаарышкан министерстволарның, ведомстволарның удуртукчулары, тускай эртемниглери Ак-Довуракче кашпаа үнүүшкүнүг кылган. Чазактың удуртулгазындан даргалар аңаа киржип турган. Мен база орта киржил чордум. Аңаа чоруп турган үевисте комбинаттың, оон бүдүрүлгелериниң ажыл-ижи, хоорай чурттакчыларының амыдыралы-биле таныштывыс, удуртукчулар, тускай эртемниглер, ажылчы чон-биле ужуражылгаларны эрттирдивис.

Комбинаттың, оон бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазын анализтеп көргенивистің түнелинде, дыка хөй бергедээшкиннер, четпестер илерээн. Дорту-биле чугаалаарга, экономиктиг реформаның шилчилгелиг үе-чазында кончуг берге байдалда эртип турар болган. Комбинат планныг онаалдазын күүсеп-тестээн, болбаазырадып алган даг-дүгүн садып-сайгарып шыдаваан, оон уламындан бүдүрүлгениң саң-хөө байдалы баксыраан. Бо чорук комбинаттың бүдүрүлгелериниң, культура, спорт, школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң ажылын суларатканы, чамдыктары аксша-көпеек чедишпезинден хагдынарының кырында келген. Ажылчыннар, албан-хаакчылар, инженер-техниктиг ажылдакчылар шалының чогуур үеэзинде албайн келген, ниити хоорайның чурттакчы чонунуң амыдыралынга ол багай салдарны чедирген. Бо бергедээшкиннериниң уржуундан кадрлар үнери көвүдээн, ажыл чоктар тыптып эгелээн болгаш өске-даа четпестер бар болу берген. Оон-биле чергелештир хоорайда арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктар көвүдеп турар.

Ак-Довурак хоорайга, «Тыва даг-дүгү» комбинатка таварышкан бергелерни чайладырда, ында социал-экономиктиг байдалды экижидерде, тускай хемчеглерни ажылдан кылыр, ону бүгү талалыг сайгарып чугаалажыр, сүмележир тускай доктаал-шиитпирни хүлээп алыр саналдарны Чазакка үнүүшкүнер үеэзинде чоруткан ажылдың түңнелинде киирген чүве.

— Моон алгаш көөрге, Ак-Довурак хоорайның ажылчыннарыныи, чурттакчыларының хомудалдары, сагыш човаашкыны үндезиниг болган ышкажыл.

— Дорту-биле чугаалаарга, чөптүг болган. Ынчангаш хоорайның, комбинаттың ажылында четпестерни чайладырынче, ону экижидеринче сагыш салыры эргежок чугула болу берген. Хамыктың мурнунда республика ужур-дузалыг эң улуг бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазында четпестерни дүрген эдеринче, деткимче, дуза көргүзеринче кол кичээнгейни угландырган. Оон уламындан Чазактың үүүшкүнүнүг хуралын Ак-Довуракка эрттиргеш, ында ажыл-иштин, амыдыралдың байдалын тус черниң удуртукчулары, тускай эртемниглери, ажылчыннар-биле кады анализтеп чугаалашкан. Оон түңнелинде Ак-Довурак хоорайда социал-экономиктиг байдалды экижидер хемчеглер дугайында доктаалды Чазак хүлээп алган.

— Доктаалга хамаарыштыр чүү чугаалап болур силер?

— Доктаалдың демдеглээн хезээнде комбинаттың, хоорайның ажыл-чорудулгазында, чонуң амыдыралында четпестерниң үнүп турар чылдагааннарын эйыткаш, чүү чедир кылдынмайн турарын тодаргай бижээк. Оон аңгыда арагалаашкынны, кем-херек үүлгедир чоруктуң езуп турарының чылдагаанарын, оон-биле демиселди күштелдиреррде чүү кылырын доктаалда айыткан болгаш хуралга делегеренгейн-биле чугаалашкан.

Доктаалда бирги ээлчегде «Тыва даг-дүгү» комбинаттың экономиктиг хөгжүлдезинче кол кичээнгейни салган. 1993-1995 чылларда комбинаттың экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында комбинаттың удуртулгазының киирип келген планы-биле чөпшээрежип, аңаа чарыгдаар хөй түңнүг

Интервью

акша-көпеекти бээрин документтиг киргген. Ында комбинаттың цехтерин эде дериндери, чаартыры, чаа бүдүрүлгелерни ажыдары көрдүнүп турар. Моон соңгаар комбинат чүгле даг-дүгү арыглаар эвес, харын ховар болгаш чугула материалдарны бүдүрүп үндүрер. Ол дугайын доктаалда бижээн.

Мурнунда комбинат бодунун акша-көпеез азы орулгазыбиле хоорайның дыка хөй бүдүрүлгелерин, культура, спорт, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин хандырып турган. Ам ону доктаал ёзугаар өскерткен, чүге дээрге комбинат ону акшаландырар арга-шинээ чок болу бергеи. Чижээлээрге, спорткомплексти, беш уруглар садын Улус өөредилге министерствозунуң, Культура ордузуң Культура министерствозунуң балансызынче шилчиткен. Социал-культура амыдыралын хандырып турар инженер четкилерин база дериишкиннерин «Дуза» фирманың хамаарышкан бүдүрүлгелериниң балансызынга дамчыдын бээр. Ам комбинатта бодунуң продукциязын бүдүреринге эргежок чугула бүдүрүлгелер арткан. Оларның ажыл-чорудулгазын экижидип, чогумчалыг болдурарда чүү кылырын доктаалда айыткан.

Ак-Довурак хоорайда социал-экономиктиг байдалды экижидип быжыктырар талазы-биле кандыг хемчеглерни алыры доктаалда тодаргай бижээн. Чуртталга тудуунун, чурттала-коммунал-ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, школа, эмнелге, транспорт, орук, харылзаа, культура, садыг болгаш хоорайга хамааржыр улус ажылагыйының өске-даа адырларының ажыл-чорудулгазын хөгжүдерде, моон соңгаар чүү кылырын хүлээп алган документинде билдингири-биле бижээн. Оон ыңай доктаалда ажылчы чонуң социал камгалалын күштелдиреринче, хоорайның улус ажыл-агыйынга херектиг кадрлар белеткелинче улуг кичээнгейни салып турар.

— Арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруккa удур демиселди күштелдирип чорударынга хамаарыштыр кандыг хемчеглерни доктаалда айытканы?

— Бо айтырыгже база-ла улуг кичээнгей салдынган. Кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруккa удур демиселди күштелдирер соруга-биле хоорайның милиция салбырын иштики херектер килдизи кылдыр эде организастаары көрдүнген. Кем-херек үүлгеткеннерни дүрген истээр, илередир хемчеглерни алыры, арага аймаан садарын чурумчударын, арагалаашкынга удур демиселди күштелдирерин, мурнунда шиитпирип чораан кижилерни хайгаараар талазыбиле эрге-күлээлгелерни боттандырарын болгаш өске-даа хемчеглерни алыр. Допчузубиле чугаалаарга, арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруккa удур демиселди административтиг органнар, хөй-ниити организациялары, бүдүрүлгелериниң удуртукчулары, бүгү чон-биле кады бир демниг чорударының эргежок чугулазын айыткан.

— Ак-Довурак хоорайда социал-экономиктиг байдалды экижидип быжыктырарынга хамаарышкан чугула доктаалды Чазак хүлээп алган-дыр. Ында айыткан хемчеглерни ам күүседири хүниин чугула айтырыы деп бодаар мен.

— Силерниң ол бодалынар кончуг шын. Доктаалда комбинаттың, хоорайның бүгү бүдүрүлгелериниң, организациялларының, албан черлериниң экономиктиг реформаларны боттандырарда чүү кылырын, оларга кандыг деткимче, дуза көргүзерин, чеже хире акша-көпеекти тускайлап бээрин тодаргай айыткан. Ындыг болганда Чазактың талазындан көргүзүп турар деткимчеге, дузага даянып алгаш, хоорайның бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчулары ажылчыннарының, тускай эртемниглерниң, албан-хаакчыларның чогаадыкчы ажылын, билиин, күжүн айыткан хемчеглерни боттандырарынче мөөнүзэри бирги чергениң сорулгазы болуп турар. Доктаалда айыткан ажыл-иштин өскээртен кым-даа кээп кылып бербес, чүгле боттарының бот-идепкейи, ажыл-ишчи чоруу-биле күүседир деп чүвени утпаза эки. Ынчан бергелерни ажып эртер, ажылывысты, амыдыралывысты экижидип алыр бис. Кысказы-биле чугаалаарга, ак-довуракчыларның бир демниг, организастыг ажылдаарындан Чазак доктаалы эки күүсеттинер апаар.

— Чазак доктаалынга хамаарыштыр тайылбыр бергениңер дээш четтирдим, Биче-оол Сундуевич.

Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

ТЫВА ТӨӨГҮЗҮНГЕ ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

(Эгезин «Шын» солуниуп эрткен чылгы 185, 189, 210, 214, 250 дугаарларында).

АЛГЫШ-ЙӨРЭЭЛ — аас чогаалының хостуг хемчээлдиг шүлүк тургузуглуг, кижиге эки күзээшкиннерни илереткен хоочун хевири. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери Тывага сарыг-шажын келбээнделе хамга чүдүүр, амыдыралы кадыг-берге, бойдустуң ачыавыралындан хамааржыр, мал болгаш аңныр ажылы колдаан үеде тывылган.

АЛГЫШ — кижиге эң эки, чазагай, буянныг үүүлдерни күзээн алгыш-йөрээлдің нептерелгей хевири. Чижээ, чаа кавай чазаанда, дун уруг төрүттүнгенде, уруг бажының дүүн кыргаанда, куда дүжүргенде, хей-оорга хемдээнде алгыш, хам алгыжы.

ЧАЛБАРЫГ — оран-делегейден кижи болунга эки чүүлдерни сурап, дилеп айтырганын илереткен алгышйөрээлдің хевири. Чижээ, узуп орукче улус аъткарганда, аржаанга киргенде, хем кежерде, арт ажарда, тайга-сынга аинап келгенде, чаа тиккен өгге от датаанда, оргаадай (эм out) касканда, буга бажы, овва дагаанда чалбарыг.

МАКТАЛ — улуг найыр-байырга эрткен аътты алган, мактаан база мөгеин хүрежиринче хей-аът киирип кыйырган алгыш-йөрээлдің хевири.

ЕЗУЛАЛ, ЧАНЧЫЛ — кижилериниң социал культуразының мөзү-шынарының, болун ап чоруурунун, чанчылдарының, ёзулалдарының, тоолчургу чугааларының (мифтер) үреалган дамчып, дүрүмчүп доктаагаан хевири.

ЕЗУ-ЧАНЧЫЛДЫҢ БӨЛҮКТЕРИ — ажыл-агый, экологтуг (бойдусту камгалаар, аңаа хумагалыг болуру), сөөк-язы сайзыралының, күрүеннин (хей-ниитинин), угаан-медерелдин (чонуң шажын-чүдүлгези, аас чогаалы) хей-ниитиге бодун ап чоруурунун ёзу-чанчылы.

ЧАНЧЫЛ — ёзу-чанчылдың өскертинмес, ыяап-ла сагыыр ужурлуг доктааттынган чуруму. Чижээ, тыва куда ёзудалы «шай бузар», «селиктенир», «малдаар», «өнчүлээр», «чаяар аът», «күдээ аът», «дугдээр», «өг дою» деп ыяап-ла сагыыр ужурлуг бичин ёзулалдардан тургустунар.

ДУЗАЛАЖЫЛГА ЕЗУЛАЛЫ — хойну кыргыжары, дукту дытчыры, какчыры, салчыры, кидисти өйжүрү, ширтекти сырыжары, өгну тикчири, өглеиир быска селик бээри, тараа бастырарда, көжерде, аңнап-дириңээрде аът-шарызын ачылажыры, бода мал өлүргенде ишти-хырның аштажыры, адыг, бөрү аглары.

ТЫВА ХООЧУН САГЫЛГА — дөртен харга чедир арага ишпес (ол назынны бурунгу тывалар угаан назыны дээр), улуг үүле эртпес, ак чем аймаа төкпес, тараа мажаа кагбас, өл ыяш кеспес, төлдүг аң атпас, чер шыйбас (черни кайы хамаанчок каспас дээни ол), суг бажын хирлеидирбес, обоо аныныс, бижек, хачы, бажын кижиже угландыр сунмас, кымчызы-биле өгже ,кирбес, от чайын ойнавас, эзер ойтур октавас, согааш аксынга, чүүк кырынга орбас.

НАЗЫ ХҮНДҮЗҮ — бодундан улуг назылыг кижилерни хүндүлээри. Бурунгу тывалар улуг назылыг улусту дуржулгалыг, ачы-буянныг кылдыр көрүп чораан. Орукка чорап чораан, улуг назылыг кижилер таваржы берзе, мурнай мендилээр, оон оруундан чайлап бээр, херек апаргаанда чүүгүн этчир турган. Аалга келгеиде, хүндүлеп уткып алыр. Оларның мурну-биле эртпес, үстүнге олурбас, чугаазын үзе кирбес. Чоруурда аът-холун эзертээр, аткарар.

ТЫВА УЛУСТУҢ ОЮННАРЫ — «Матпаадыр», «Алагатай», «Чыдыг кодан» (бешчеди харлыг уругларның салаалары-биле ойнаар оюннары), «Сайзанак» (бичии уругларның улуг улустуң амыдыралындан көрген, билгенин өттүнүп, шинжидип көргүзер оюну), «Аскак-кадай» (хей уруглар ойнаар, шимченгир оюн), «Ужар-Ушпас» (уругларның угаангыр-сагыңгырын сайзыралыр оюн), «Ак-ыяш», «Ойтулааш» (айдың кежээ, дүне ойнаар аныяктар оюну) «Чинчи чажырар», «Даалы», «Тевек», «Баг қагар», «Бугашыдыраа», «Кажык»-биле оюннар (аныяктар-даа, улуг назылыглар-даа ойнаар оюннар).

БОДАЛАЖЫП — ээлчежин адап оргаш, ойнакчыларны холунда чажырып алган кажыктарының түнүн тывары.

ДУГАП ДУРТУ — кажык адып ойнаан ийи кижинин аразының хемчээли (3-4 метр хире хемчээл).

НОМ САНЫ — библиотека. Тывага баштайгы ном-саны Чадаананың Үстүү хүрээзиниң таңгыт номнардан (төвүт дыл ырында бижээн шажынчүдүлге ному) чыгдынган библиотеказы болур. Ону бижээчи Төмүр Ондар харылаан турган. Ол Ганды Тыва Арат Республиканың төөгүзүн шинчилежириңге идепкейлиг киришкен.

ШИРЭЭ — каастап чазаан дерт буттуг, чавыс, бичежек, дербелчин хевирлиг өг иштиниң эдилели. Өгге эрге-ямбының кижилери (арбан, суму даргалары, кожуун чагырыкчылары) азы улуг назылыг хүндүткелдиг кижилер келиргге, ширээге аъш-чемниң дээжизин делген, аалчыны олче чалаар.

ШАНСЫ ШИРЭЭ — бурган салыр ширээ. Аңаа аъш-чемниң дээжизин салгаш, колдуга (деп кыпсыр дагыа) чула кывыскаш, бурганың баарынга ону салып каан болур.

ОЛБУК — ширээ баарынче чалап олуртур аалчыга дөжек салыр уран-шевер кылдыр сырып каан ак энчек. Олбук кырынга баскактаныр (маскактаныр) алгаш олурар.

ДОЛААН БУРГАН — Чеди-Хаан деп сылдыстын ады.

АЙДЫС — бурганга, ламага тейлеп, бажын доңгайтып дегзири. Эрги Тывага тыва улус Улуг хүрээде (Урга, амгы Улаан-Батор) саадан олурар ачылыг бурган башкы Богда-Көгээнге тейлеп алыр дээш, аътты, тевелиг чедип турган.

СОЙБУН — улуг ламаның эң чоок дузалакчызының дужаалының ады.

КУМЗАТ — ламалар чылгаш, ном-хүрүм номчуурда, ону башкарып эгелээр лама, хүрээ дужаалы. Кол кумзатты сокшун кумзат дээр.

КЕСКИП — хүрээ ёзулалдарын башкарып чагырар ламаның дужаалының ады.

МАЙЫНДЫ — лама болурда шажынның ёзу-чурумун сагыыр деп хүлээнир баштайгы даңгырак.

ЛАМАЛАРНЫҢ ДЕРИГ-ХЕРЕКСЕЛИ — кеңгирге (барабан), бүрээ (үрер хөгжүм херексели), бүшкүүр (үрер хөгжүм херексели), дамбыра (кеш-биле ийи талазын шап каан хөгжүм херексели), догуур (бажын пөс-биле, кидис-биле чымчактап каан кеңгирге кагар чинге ыяш), конга (хап этсир демир хөгжүм херексели), шан (хола тавактар хевирлиг, каккылаштырып даг-жадыр хөгжүм херексели), эреге (удазында дизип каан шуру азы борбак ыяш чинчилер), хүрту (маанай номчуурда эрге-биле долгандырар улуг-даа, бичии-даа борбак ыяш. Иштинде маанай бижээш сукан).

ХАДАК (КАДАК) — Ак-көк болгаш көк өңнүг торгу удазыннарындан кылган ямзыбүрү хемчээлиг, уран угулаалыг, бурган дүрүзүн азы төвүт үжүктерни даарап каан чымчак материал. Кадак 13-кү үүс чылда Индияга тывылгаш, оон Төвүт (тибет), Кыдат, Моол таварты Тывага кээп тараан.

САМБАЙ — эң биче кадак, узуну бир карыш, дөрт илиг.

ЧАНГАА — аяс дээр ышкаш ак-көк өңнүг, моюнга баглаар кадак.

НАНЖВАНД — кулаштан ажыг хемчээлиг эң улуг кадак. Ындыг улуг кадактарны феодалдыг төре үеэзинде тывалар моол, кыдат садыгжылардан аът, шары-биле орнап ап чораан. Бурун тывалар болунуң оран-чуртун «Дэвэр ышкаш мөнгежирээр болзун!» деп йөрээр турган. Ынчангаш ак-көк кадакты колдап хереглээр турган. Кадакты уруг бажының дүгүнге эң баштай хачы дегзирде, келин дилеп алырда, улуг назылыг кижиге, улуг ламага, дээди дужүметке тудары-биле хереглеп чораан.

АНЧЫНЫҢ ЧЕПСЕК-ХЕРЕКСЕЛДЕРИ — ча, согун, кириш, дузак, ая, сээн, хырык, чергий, маспак, шактыр боо, ок, дары, саадак, чанчык, идээжи, быстан уштур кузумуур, кавыды, бөске, кеский, аңчы бижек (кош бижек).

КИРИШ — чаны азы аяны ээй тыртказ, баглап каан баг, киришти чедишкен хунан серге сиртиниң кежин дилгеш, баг кылдыр уушташ, ээрип каар.

АЯ — сээнинин дузазы-биле боду чазылгаш, огу-биле (демир баштыг согун) аяны өлүр балыглаптар ча хевирлиг чепсек.

СЭЭН — ан кокпазында кежилдир тыртып каан (аът кудуруундан кадып каан) хыл. Ан дээптерге, сээн чазылгаш, хырыкты (аянын кирижин хере тырткаш, баглап каан ыяш) шимчедиптерге, ая часты бээр.

ЧЕРГИЙ — адаанда уттуг, калбак ыяштан кылган, бичии чалыг болгаш дыт чартызындан кылган сүвүр баштыг коошпа ишти-биле шимчээр октуг, сээннинг чепсек. Хемирикчилер өлүреринге ажыглаар.

(Уланчылыг).

Шанчы САТ.
Төөгү башкызы.
Барыын-Хемчик район.

Эки кижилер дугайында

ДАСПЫ ХЕМНИҢ ОГЛУ

Ыраккы Алаш хемниң солагай талазында бедик-бедик шораан тайгаларның эдээн дургаар бадып чыдар Даспы хем — не төрээн черим ол. Чайын чаъс соонда үерлей бергенде, ол эринин ажа хөөреп, сай-дажып козурады мөөрей бээр. Ол хемниң унун чурттап, оон суун ижип, кара чажындан тура аңнап-меңнеп, аңаа эштип өскеннерни бирээзи Шыырап Самданович Салчак ирей. Оон адазын шаанда улус Самдан-Хелин дээр чүве. Олар Даспы хемниң унунга, Сайыр-Аксының үстүү бажынга бичии, борбак чадыр бажыңныг чурттап чордулар. Ол бранбажынга кире бээрге, бурган дээш чүү чок дээр. Янзы-бүрү, улуг-биче судур-номнар мырыңай эндерик. Сарыг-шажын ол үеде узуткаттынган турганы-биле ону кижи топтап көрбес-даа чүве-ле болгай. Ынчалза-даа Самдан-Хелиниң чон хүндүлээр, чалаар. Ам болза улуг лама-дыр ийин. Оон ооллары үш, бир кыс уруу база бар чүве, олар ам шупту чок, чүгле Шыырап Салчак арткан.

Буянныг кижилер узун назын чурттаар. Шыырап Самданович «Кара-Хөл» совхозтуң хоочун малчыны чорду. Үе дыка дүрген эртер боор чүве-дир ийин, ынчалза-даа оон бээр талыгыр болган. Мен ол кырганга эрткен күзүн «Сукпак» совхозта уруум бажыңынга оргаш, ужураштым. Эжен-не бо ыйнаан, кырганым шоолуг өскерилбээн, чүгле бажының дүгү ак өшкү апарган. Чангыс чүрттуг кырганым-биле хөөрежип ора, оон эрткен оруун сактып ордум. Балды тутса тудугжу, быжанчы. «Кара-Хөл» совхозта оон тудушпаан бажыннары чок боор. Хол шевер ол кырганның чазаан шкафтары, стол, сандайлары ам-даа чамдык бажыңнарда бар-дыр ийин.

Тос уруунуң иези аныяк чораан, аар аарааш мөчүп каарга, ынча ажы-төлүн чаасканан бут кырынга тургузу азырап алды. Кызымак-ла ада. Чеди кыс, ийи оол өскүстерге не орнунга ие, ада орнунга ада боор кижилер ховар. Арага-дарыже сундукпас, алызындан ажылгыр, кижизиг мөзү-бүдүштүг кижилериң ажы-төлү ада-иезин ылап дөзээр. Шыырап Самдановичиниң тос ажы-төлү шупту эртем-билиглиг кижилер кылдыр кижизиттинген. Кижиниң өкизин чугаалап турганы, чүгле мактал сестер ажыглавайн, чижек кылдыр оон уруглариның кымнар болганын көргүзейн. Улуг уруу Любовь Салчаковна—Кызылда кижи эмчизи, Чылбак Салчаковна — «Кара-Хөл» совхозта ажылчын, Марина Салчаковна — Тээли суурда садыгжы, Вера Салчаковна — телеграфист, Зинаида Салчаковна — Кара-Хөлде садыгжы, Мария Салчаковна — Кызылда башкы, Алефтина Салчаковна—бухгалтер, Борис Шыырап — адазының изин баскан малчын, Анатолий Шыырап—«Сукпак» совхозта чолаачы.

Амгы үеде эң-не эргежок чугула мергежилдерлиг аныяктарны өстүрүп, кижизидип каан адага чүгле оон төрелдөргүл чону эвес, өске-даа кижилер өөрүүр, ону мактаар.

Өгбем болур хоочун-биле кады аңнап чораан үеларимни база сактып олур мен. Чер чоруурда буу-хаа эвес, кончуг кичээнгейлиг белеткеиип алыр кижи. Одаг кыпсып, аъш-чем-даа хайыдырып алырда, сагыыр чанчылдарны кижиге ылаптап эйтып бээр. Олча-омактыг занаанывыс соонда, эң чаныр орган бис. Чөлчү деп хемниң иштин өөр чоктааш, кончуг чаъстыгда, ам арта дүниүң каранғызында бир улуг артты ажып ор бис. Каранғызы карак дешпе. «Аъдың дынын салывыт. Аът орук часпас боор чүве» — деп, Шыырап Самданович мени оожургатты. Шыырап-ла, аът орук часпады. Кызаш дээргеле, эзер кырынга чыда дүжүп чораш, ушкан дыттарның адаа-биле эртип чораш база бир артты ажып келдивис...

Алызындан аңчы, малчын хоочунуң өөредиглери кижиге кажан-даа дузалап чоруур боор чораан. Мерген угаанныг күштүү ол-дур. Кыжын, чайын кайыже-даа аъттаныр дээш, шавылыырже холум сунгаш ээгип чыда, удавас сезен харлаар ол кырганны бо-ла сактып кээр мен. Амыр эвес амыдыралының сезен артын ажа базып, ажы-төлүнүң аразында ам-даа кан кадык чурттап чоруур кырганга узун назынны, быжыг кадыкшылды кижи канчап күзевезил.

Константин КОМБУ.
Башкы.
Каа-Хем район.

Болай-оол Базырович Салчак — мал-маган аразынга мандаан, эзер кырынга өскен кижилериниң бирээзи. Ол республиканың алдарлыг малчыны ат чедир чонунга бараан болуп, хөй дүктү, хураган, хойну өстүрүп бергеннериниң бирээзи. «Совет Тыва» совхоз чылгы мал өстүреринге республикага дээре ажыл-агыйларның бирээзи чоруур үеэзинде Болай-оол Базырович амгы чурттап орары «Аржаан» чылгы фермазынга бригадирлеп, улуг чылгычылап, чылгы малды өстүреринге бедик үлүг-хууну киирген. Оон удуртулгазы-биле совхозка бе хымызы кылыр тускай ферма тургустунуп, амданныг бе хымызын наймысылал Кызылга, чоок-кавыда курорттарга, туберкулёз диспансеринге садып-сайгарып-даа турган.

Амгы үеде алдардыг малчын «Аржаан» арат ажыл-агыйын өөнүн херээжен ээзи Александра Аракчаевна-биле удуртуп, ажыл-ишчи өг-бүленин малчын угун быжыктырып, уруу Тамаразын, ооллары Виталий, Маратты арат ижинге чанчыктырып, чаагай үүленн кылып олурарлар.

Күрүнеден садып алганы 30 баш безинин хымызын бүдүрүп, сайгарарынга уруу Тамара Болай-ооловна кол күш болуп ажылды холга алыр. Өшкү, хоюн кадарып, хаваннарын азыраар ажылга ооллары чажындан ада-иезиниң өөреткени-биле чанчыккан.

Арат ажылдыг чылгычы бодунун хуу ижинден аңгыда, совхозунун 272 хоюн база онча-менди кадарып берип олурар.

Ажыл-ижи чаа эгелээн-даа болза, бүдүрген хымызындан, саткан дүгүнден, сайгарган эдиндин эвээш эвес орулгалыг болган. Болай-оол Базырович бо чылын чер ажылын база сайзырадыр изиг күзелдиг.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
ЧУРУКТА: Б. Б. Салчак.
Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

СЕТКИЛИ СЕРГЕК

Улуг-Хем районда Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң дирекциязы кыштаглаашкын айтырыын кичээнгейден дашкаарлатпайн, тус-тус малчын коданнарда байдалды тодарадып алыры база малда ажыддап турар кижилерге кандыг дузаны көргүзери-биле малчыннарже үнүүшкүннериии организастап турар.

Чоокта чаа организастаан ындыг үнүүшкүннүн бир бөлүү-биле Эъжимде чурттап турар хойжуларга чораан мен. Чеди коданга чордувус.

Шээр малдың ораны, кадыр-кадыр шораннарлыг, кадар, ыгы изиг оъттуг Эъжимде кыштаглаашкынның ниити байдалы эки, хойжуларның сеткил-сагыжы сергек чорду. Улуг-Ужарда аныяк малчын Игорь Аракчаанның кыштаанда байдал арай бергезимээр. Чаа туткан хой кажаазынга хойларны эрте дээре киирбейн турганындан оон ниити доңган, өл-шык бооп турар. Ында чаш мал адаанга урар өдек шуут чок. Хой ажылынга чаа ажылдап эгелээн аныяк малчын кыштагга келгеш, кыштаглаашкынга чогуур үеэзинде эки белеткеиип ап шыдаваан. Чаа кажааның ишти өл-шык апаарга, ону ожуктуманга шамнап турганын ол биске чугаалады. Хойлар төрүп эгелээринин бетинде чоок-кавы малчыннардан өдек белеткеп алырын аңаа сүмеледивис.

Чаттыг-Хаяда Ховалыг Болат-оол кыштап турар. Ол энир чылын шериг албанындан халажып келгеш, өг-бүле тудуп, малчынай берген. Ховалыг биле Шораана Болат-ооллардың кыштагладып турар малының дөңгели черле эки, хорамча болбайн турар. Бистин-биле кады чораан алыс боду Бай-Тайга чурттуг Сюрюн-оол башкы хой семис, боозу улгатпаанда, хойларны даг-ның изиг оъттуг черлеринге кадарып, аал коданындан ырак черлерге одарладырын аныяк малчыннарга сүмелеп чорду.

Барган аалдарывыстың малчыннарыдан хомудал-негелдаа чок болду, Эъжминин малчыннары кышты хур ажып алырынга быжыг бүзүрелдиин илереттилер.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Хайыракан суур.

Хууда бодал

ЭРТИНЕ-БАЙЛААВЫСТЫ КАНЧАП ТӨТЧЕГЛЕТТИРЕР БИС

«Чер коллективтиг, а өнчү янзы-бүрү хевирлиг болур ужурлуг».

Декабрь 18-те үнген «Шын» солунда «Чер коллективтиг, а өнчү янзы-бүрү хевирлиг болур ужурлуг» деп техниктиг эртемнерниң кандидады Доржу Бузур-ооллуң чүүлүн номчуп танышкаш, чүреэм саргып, сакпаам каъттанып турду. Кандыг кончуг байлак оранда чурттап чоруур улус боор бис! Ону билир турган Чазак удуртукчуларымынчага чедир боттуг хемчеглерни албааны элдеп-тир. Мөңгүн сыртанып, алдын дөженип алган чонну чүге оттурбайн турарлары? Ол бүгү байлак чүге чажыт болуп турган чоор? Чүгле хөмүр-дашты безин алырга, триллионнар-биле санаар-дыр. Өске бүгү байлактарны кады санаар болза, эмгежок триллионнар-биле хемчээр апаардыр. Шак мындыг эртине-байлаавысты ийинчангыс хоптак-чилби кижилерге канчап төтчеглеттирер бис.

Мээн бодалымны ёзугаар алырга, Тывага чүнү-даа саткан, хуужуткан хереэ чок. Өске улустарны хөй чылдар дургузунда хөй удаа өттүнмүшаан, Тываавысты чеже-даа катап хоозураттывыс. Ам база ынчаар хоозурадырывыс ол бе? Бо бүгүнү эки билир Чазаавыстың удуртукчуларын бо дугайты бир хемчээн ап, бүгү чонга солун дамчыштыр дыңнадыр болза эки-дир. Бо бүгү байлактарны келир үеиин салгалдарынга арттырар херек.

Улуг-Хемниң Хайыраканга цемент заводун тудар дугайында чеже-даа маргыштывыс чоп. Элезин, дой-довуракдаа болза үнелиг байлак-ла болгай. Улуг удуртукчулар чазый-чилби, алыксак-чиксек болбас ужурлуг. Моон мурнунда турган эң дээди удуртукчуларывыс кандыг болган ийик? Оон уржуунда чон ам кандыг байдалга таварышкан-дыр? Чеже-даа хөй акшахөреиги чыып алырга, оон ажыы чүү боор, кедизи хоозун болур. Дөмей-ле орук чангыс болгай. Чүгле чон дээш, оон үндезин эрге-ажыы дээш ажылдаар болза, ол-ладыр. Удуртукчуларга эмежок — 10-20 мүң рубль шалың бээрин база шеглээр болза чогуур. Чүге дээрге чонуң хөй кезии эң адаккы деңнелден безин эвээшти ап турар болгай. Арткан азы артар келир үеде салгалдарның төлээлекчилери база чон дээш ажылдаар болгай. «Тыва Республика» солунга М. Мадонуң бижээни дег: «Эң улуг удуртукчулар чонуң эки амыдыралын үлежип чипкеннер» дээнинге каттыжар кижидир мен.

Оон ыңай хелир үеде Кызыл хоорайны дөмей-ле көжүрер апаар байдалдыг чүведир. Эртемден Доржу Бузур-ооллуң санап-санап үндүрген түңнелдериниге канчап каттышпас боор? Азы техниктиг эртемниң кандидады частырыг кылып, мегелеп турары ол бе? Бо айтырыгга Тыва Республиканың Чазааның тодаргай харыызы херек боор турар-дыр. Бо айтырыгны көдүрген ужурум — чүгле бодум дээш эвес, а чон дээш ынчап турарым ол-дур. Хөй кижилер бо айтырыгны сонуургап турар чүве-дир. Ынчангаш Чазаамның топтуг харыызын манап олур мен.

Каадыр САЛЧАК.
Самагалдай суур.

ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

(Эгезин «Шын» солуниуп эрткен чылгы 185, 189, 210, 214, 250 дугаарларында).

АЛГЫШ-ЙӨРЭЭЛ — аас чогаалының хостуг хемчээлдиг шүлүк тургузуглуг, кижиге эки күзээшкиннерни илереткен хоочун хевири. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери Тывага сарыг-шажын келбээнделе хамга чүдүүр, амыдыралы кадыг-берге, бойдустуң ачыавыралындан хамааржыр, мал болгаш аңныр ажылы колдаан үеде тывылган.

АЛГЫШ — кижиге эң эки, чазагай, буянныг үүүлдерни күзээн алгыш-йөрээлдің нептерелгей хевири. Чижээ, чаа кавай чазаанда, дун уруг төрүттүнгенде, уруг бажының дүүн кыргаанда, куда дүжүргенде, хей-оорга хемдээнде алгыш, хам алгыжы.

ЧАЛБАРЫГ — оран-делегейден кижи болунга эки чүүлдерни сурап, дилеп айтырганын илереткен алгышйөрээлдің хевири. Чижээ, узуп орукче улус аъткарганда, аржаанга киргенде, хем кежерде, арт ажарда, тайга-сынга аинап келгенде, чаа тиккен өгге от датаанда, оргаадай (эм out) касканда, буга бажы, овва дагаанда чалбарыг.

МАКТАЛ — улуг найыр-байырга эрткен аътты алган, мактаан база мөгеин хүрежиринче хей-аът киирип кыйырган алгыш-йөрээлдің хевири.

ЕЗУЛАЛ, ЧАНЧЫЛ — кижилериниң социал культуразының мөзү-шынарының, болун ап чоруурунун, чанчылдарының, ёзулалдарының, тоолчургу чугаа

Уран чүүлдүң кижилери

ТАЛАНТ ЧООРТУ ЧЕШТИНЕР

Ыры чокта чалгыны чок куш-биле дөмей дээн чугаада утка ханы. Ыры кижинин сагыш-сеткилин көдүрер, чалгыннандырар, сорук киирер. Дириг өртемчейде ырыга хөлү чок, ону дыннаксавас кижи кайда боор. Аяныг, тааланчыг, хоюг үн-биле радионуң эртенги дамчыдылгаларынга бадыра бээрге, кандыг ийик, чоглап олурган чеми безин улам амданныг апарган ышкаш сагындырар ийин.

Кижи мунгарааңда, мунчулганда бодунуң уында химиреңип ырлап, иштинде аялгалаптарга, сагышсырад часкарлы бээр ышкажыгай. Дыннаксанчыг хоюг үнүг ыраажылар Тывада хөй. Оларның аяны ырызының хөөнүн төрээн черимниң арыг дамырактарының үнүнге дөмейлээр мен. Ындыг ыраажыларның бирээзинге каш сөстү тураскаатты.

Вера Алексеевна Чооду ыттарга өөренип чораш-ла, уран чүүлге хөлчок сундулуг чораан кижи. Өөредилге талдыг-биле база шыырак — колдың кырыга турган. Вераның ырларынга ыраан улуг улус болганчок мынчаар чугаалажыр турганын сактып ор мен: «Аас шыппас элдеп уруг аа бо. Бир-ле ыры ырлаан, дүмчүктап аялгалаан чоруур...» Сценага үнүп, көрүкчүлерге оон бир-ле дугаар өөнээн ырларын безин билир мен: «Синичка», «Хекчигежим»... Чоптанчыг, чараш үн-биле бадыыштарга, залда олурганнар мактап, «алызында барып артист болур болгай аян бо» деп чугаалажып олурарлар. Ол үеде школалар аразында уран чүүл көрүлдези ыяап-ла болур чүве. Бичии ыраажы аңаа доктаамал киржип, түнел концерттерже киир ырлапкаш, шаннадып-даа шаг болган. Ол кажан сценаже үнүп келгеш, сүрээдеп, мөгүдеп-даа турбас, ырлаар ужурлуг ырларын көрүкчүлерге сеткилинден бердинип күүседир. Салым-чаяан деп чүве ол-дур. Кижинин талантызы уктуг-салыныг. Оон авазы Раиса Чаш-ооловна Чамбал база уктуг ыраажы чораан. Оон концерттерге ырлап чораанын бичии турган каш-даа көрген мен. Вера Чооду ынчангаш угун салгаан ыраажы болган.

Уруунун уран чүүлге сонуургалдын ада-иезин эскерген болбайн аан. Ынчангаш уруун Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип кирип алырын сүмелээннер. Ада-иезиниң бодалының бодунуу-биле каттыжа бергенинге Вера аажок өөрээн. 1969 чылда ол Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип кирип алган. Өөренири амыр эвес херек. Аңаа изиг күзел, тура-сорук, чүткүл негеттинер. Чылдар чаңгыс черге, өртээн эзт ышкаш турар эвес, бодунуң шаа-биле чылып-ла орар. Уттундурбас, хөглүг студент чылдар ша-даа четпейн шуужуп эрте берген. 1974 чылда Вера училищенин актёр-режиссёр салбырын чедишкининг дооскан. Күш-ажылчы баштайгы базымын ол-ла чылдың чайыңында Шагаан-Арыг хоорайның Культура бажыңына режиссёр болуп эгелээн. Өг-бүлелиг, ажы-төлдүг-даа апарган болза, ол 1975 чылда «Саян» ансамбльдиң ыраажызы болуп ажылдап эгелээн. Ол үеден бо хүбнерге чедир ону ыры уран чүүлүнге өөредип, оон үнүп хөөктүрүп келген башкызы, ыраажы Серафима Андреевна Калинина өөреникчизинге барла арга-дуржулгазын дамчыдып берип, оон-биле кады чоруур.

Талант чоорту чештинер. Вероника Чоодунуң өткүт үнүн дыңнаваан кижи бистиң республикада ховар боор. Ол орус, тыва романстарны эки күүседир. Ол көрүкчүлерге, радио дыңнакчыларынга чээрби беш чыл дургузунда бараан болуп чоруур артист. Чоокта чаа оон белеткел үезинде күүседип турган орус-тыва романстарын дыңнадым. Чүгле белеткениң турар черинин таарымча чогун элдепсинин көрдүм. Кабинет бе дээргө, хабинет база эвес. Бир талазында хамык-ла хөгжүм хереклелери чыып каан: оларның үрелин-даа бар, харжактарда үш-үдүрүм кылдыр суккулап каапы-даа бар. Склад бе дээргө, өрээлдиң бир талазында пианиноны салып каан, ында бир хөгжүмчү ойнап олур. Оон чанында Вера Алексеевна белеткеним тур. Соок черге Вероника Алексеевна ырларын, романстарын шуптузун күүсетти. Кызымак-ла-дыр. Мээн-биле кады композитор Хүреш-оол Күжүгетович Дамба база олурган чүве. Кажан программазын доозуптарга, чылыг, чымчак хулумзүүрүт-биле улуг композитор аңаа байыр чедирип, ыраажыны мактаар чоржук.

Каш чылдар бурунгаар Ийи-Талга, суурнуң көдээ Культура бажыңына «Хекчигешти» бадырып турган бичии Вера ам ат-алдарлыг артист боон, бодунуң мергежилиниң дүлүүрүн холда алган. Ак сеткилдиг, өөрзүрек, дузаргак, үш уругнуң иезин Вероника Алексеевна Чооду чоонга кызымаа-биле хүндүткелдиг.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

ТӨРУТТУНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Эргим ынак аваныс Мария Базан-ооловна Төвүт январь 12-де 41 харлаан. Аванысты төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байыр чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти, ажыл-ижинге улуг-улуг чедишкиннерни күзеп тур бис.

Уруглары: Долаана, Аян-кыс, Эрика, Мая, Аржаана, Света, Чимис, Чинчи, Эртине, күдээлери: Володя, Орлан, уругларының уругдары: Женя, Юля, Буян.

ТАНЫЖЫЛГА

«Бодалдарым боодалдары» деп номга сайгарылга

Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин бажыңына журналист Сарыг-оол Тамба-Сүрүнович Кууларның 1992 чылда чаа үнген «Бодалдарым боодалдары» деп ному-биле таныжылга, сайгарылга эрткен чылдың сөөлгү айында болган. Тыва чогаалчыларның чаа үнген ном-биле таныжар, оон өөрепир, бодал солчур, чоокку чылдарда уттундурган чаагай чанчылының катап оттуп келгени ол дээрзин сайгарылганын кижиктилери онзалап айтып турдулар.

Шүлүкчүнүң номунда салгыш-сеткилиниң эң ураи, сүүзүнүг бодалдарын, чүрээнге чоок ынакшылын, бойдузунга, ажы-төлүнге күзээшкиннерин чараш боодал чечектеринге дөмейлеп, шүлүктерин тема зайы-биле, «чүрээм боодалы», «ынакшылым боодалы», «бойдузумнуң боодалы», «уругларым боодалы» деп бөлүктерге чарып алган кылдыр үнген.

Сураглыг шүлүкчү Ю. Кюнзегеш С. Кууларның чаа номунда шүлүктерин «эрээн шокар» кылдыр үнелээн. Сагыш-сеткилди хөлзедиптер шүлүктер бар-даа болза, тыва шүлүкчүлериң ниити четпезин өттүнүүшкүн хевирлиг шүлүктериниң барын ол демдеглээн. Ынчалза-даа номчукчу бүрүзүнүң сеткил-хөөнү, сагыш-бодалы аңгы-аңгы болганда, шүлүк кандыг-даа тала-биле үнелеттине берип болур, «Тураскаад боон артып калыр» деп шүлүктү Юрий Шойдакович элегия эвес деп шын эскерзе-даа, ону риторика апарган деп түнзээн. Элегия шаа четпээн-даа болза, ол шүлүк канчап-даа риторика эвес, ында мунгаргай хөөн, чараш овур-хевир барын кижи эскерип каар:

Өже бээр мен,—
Өлчейлиг-ле өртемчейден,
Өөрүшкүлүг чуртталгадан,
Өпейлеткен аваймдан,
Өөрүмден чарлы бээр мен.

Бо беш-ле одуругларда кижиниң чырык өртемчейден чарлып тура, чурттап келген назынында үрээнге чоок, хайыралап чораанды, ам бо «чоруурда» чарлыксаваанды эң чоок эргим үүлдерин печенибиле синирип каан. Кижи «ажыт кире»-даа берзе, оон чурттап чорааны черге –амыдырал кажан-даа өшпес, оон боду чаа үе-биле кады чурттаргаже катап эглип кээрин автор бо-ла шүлүкте мындыг одуругларда илереткен:

Чарылбас мен,—
Часкы шагның боду болуп,
Чанып келир куштар болуп,
Чассыдып кээр салгын болуп,
Чалыы кыс дег чаниап кээр мен.

Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы А. А. Даржай «Эриктерни бодап чор бис» деп шүлүкте амыдырал дээш төнчү чок демиселди оштаан философчу бодал барын эскерген. Ынчалза-даа ол чедир илереттинмээн, ол шүлүкче база катап эглирин авторга сүмелээн. Оон ынай «Сеткилиңге доңнап каан мен» деп шүлүкте чедир илереттинген чараш овур-хевирлер бар деп демдеглээн.

Кызылда башкы институдунуң философия факультединиң тыва дыл болгаш литература кафедразының башкызы, критик Доржу Сенгилович Куулар шүлүкчүнүң чаа номун үнелеп, адазының изин истээн, оруун тыва берген чогаалчыдыр деп санаан. Чаа номунда эки чогаалдар арбын. «Берге үүле» деп шүлүктү чарашсыныг. Чогаалдарының аяны, тематиказы кызыы эвес, делгем, хөй талалыг дээрзин ол айытканы. Улустарның найыралын олчаан, шүлүктериңде ырак Грузияны-даа, мөңгүн баштыг Мөңгүн-Тайганы-даа, кожавыс Бурятияны-даа ырлап, сагыш-бодалының делгемин көргүскей. «Кавказ сыңдан карак албаан» деп шүлүкте улуг орус шүлүкчү Пушкиниң овур-хевирни чедингир кылдыр чураан:

Эн-не бедик сүвүрүнде
Эзир-биле деннежипкен
Улуг Пушкин турар кылдыр
Угаанымга чуруттунду.

«Сылдысчыгаш» солунуң редактору Александр Шоюн уругларга тураскаатканы шүлүктерде «Дамдылай бээр» деп лириктиг шүлүктүң утказының ханыызын, уругларга таарышкан овур-хевирлиин онзалаан.

Амгы берге үеде бистиң эң дүвүредип чоруур экология айтырыы «Куш база сарыныалыр» деп шүлүкте илереттинген. Ында чүгле экология айтырыы эвес, амгы берге үеде кижилериң аразында хамаарылгазын база номчуп болур:

Куш база сарыныалыр.
Кудараксап орар чүзүл?
Өскен черим маадыр кужу
Өөнүктерим сагынган бе?

Оон-биле чергелештир «Бодап көрзе» деп шүлүкте өөреникчилерни эт-хереклелге камныг болурун чагын, алган тура, аңаа «хамаатты» деп сөс киирипкени кандай апарганын чугаалаан.

Шүлүкчүлер Кара-оол Натпий-оол, Антон Үержаа, чогаалчы Эдуард Доңгак, Черлиг-оол Куулар боттарының көрүжү-биле номда кылдынган, чедир кылдынмаан үүлдерни тодаргайы-биле илереткеннер.

Адактың сөөлүнде Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Олег Өдербеевич Сувакпит сөс алгаш, шүлүкчүнүң амгы номунда чогуур деңнелге чедир бижиттинген шүлүктер бардаа болза, ортумак чогаалдарның барын тайылбырлаан. Оон чылдагаанны чыындыда авторнуң хөй чылда үнмейн, «шыгжамырга» чыткан, шагда-лаа бижээн эрги шүлүктериниң колдап кире берген инде дээрзин ол чугаалаан. Ынчангаш Сарыг-оол Тамба-Сүрүновичниң эң дээре чогаалдарын оон дараазында үнер чыындызындан көөр боор бис дээрзинге сайгарыкчылар идеп арткан.

Ынчангаш мындыг чижектиг сайгарылганы ном чырыкче үнүп келгенде эвес, а ном үнер деп турда кылган болза, шүлүкчүге-даа, өскелергедаа ажыктыг, номнуң шынары-даа эки болур ийик. Чаа номну белеткеп тура, ном ундүрер черниң редактору ийи шүлүкту катаптап үндүргени база илерээн. Ынчангаш автор-биле кады номну белеткээр ажылдың четпезин сайгарылгага киришкен кижилер демдеглээн. Ниитизи-биле С. Кууларның ийиги шүлүктер чыындызы номчукчуларга боодал чечектер болган дээрзин сайгарыкчыларның өөрүнээзинден айтып каайн.

Борис ОНДАР.

ШАГАА ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ БОЛУР

Чөөн чүктүн календарын ёзугаар алырга, бо чылын Шагаа байырлалы январь 23-те болур деп төп солунларга, телевидение болгаш радио дамчыдылгаларынга дыңнаткан. Ынчангаш редакцияже кижилер телефоннап, боттары кээп, шынап-ла, Шагаа кажан болурун билип алыксап турар. Бис оларның айтырыгларынга дорт харыны дораан берип шыдаваавыстан ол-бо черлерже телефон дамчыштыр ол айтырыгны тодарадып көрген бис. Тыванын хүрээ-хиидинин камбы ламазы Казак Оругдаевич Сандактан болгаш оон оралакчызы Ондар Кишчалаевич Дарымадан бо чылдың Шагаазы кажан болурун телефон дамчыштыр сонуургаан бис.

Казак САНДАК:— Шагааны кыштың сөөлгү, частын эге үезинде байырлап келген болгай бис. Моол улустун болгаш өске-даа чурттарның шажын календарларын ёзугаар алырга, Шагаа бо чылдың февраль 22-де болур. Ол дүгайны солунга парлап, чопга дыңнадып болур. Шынаппла, кижилер баш удур, Шагаага белеткенир болгай. А январь 23-те деп бижип турары шын эвес-тир. Ынчалза-даа чамдык чылыг чурттарның улустары ынчан база өткүп болур.

Ондар ДАРЫМА:— Тывага Шагаа 1993 чылдың февральдың 21-де дүнекинин 11 шак 45 минута турда чалбарып келир. Ынчан Мечи чылын үдээр, Дагаа чылын уткуур. Эртенинде, азы февраль 22-де эртенги дан хаяазындан эгелээш, ак сүдүн өрү чажып, амданныг ажын-чемин чип, Шагааны байырлап эгелезе ажырбас. Мечи чылы артык бир айлыг болуп турар. Ынчангаш кара Дагаа чылынын Шагаазы февраль 22-де болур.

КЫШКЫ ЧУРУМАЛ

«КЫШКЫ АРЫГДА» деп Владимир Хобиганың чураан чуруктары.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

ЧЕДИР АЖЫЛДАВААН

Тыва Республиканың Иштики деректер министерствозунга рынок харылзааларыне шилчилгелиг үеде экономиктиг үүлгедиглер-биле демиселди канчаар организастаанының айтырыын чугаалашкан. ИХМ-ниң коллегиязының демдеглээни: эрткен чылын экономиктиг үүлгедиглер-биле демисел чорудар килдистин ажылдакчылары 358 үүлгедигни, оон санында 199 өнчү оорлаашкынын, 32 улуг хемчээлдиг, аар үүлгедиглерни тодаратканнар. Ол ышкаш 45 үүлгедикчи бөлүктү тутканнар.

Олар дүжүттү камгалап алыр талазы-биле хөй хемчегларни алган. Ынчан турда-ла, тараа болгаш мал чемнери оорлаарының 26 таварылгазын тыпкан. «Автомобилист» деп садыг бүдүрүлгезинге артык кезиктер болгаш өске-даа бараанарны улуг өртекке садып турган үүлгедикчи бөлүк тутпаан. Дүргеи истелге хемчеглериниң түнелинде үүлгедикчилерден бир миллион ажыг рубль түнүг үнелиг үүлгедиглерни болгаш хөренгини хавырган.

Кооператив секторунда болгаш биче бүдүрүлгелерде 15 үүлгедиг илереттинген, ол санда 11 оорлаашкын болгаш 7-зи — улуг хемчээлдиг үүлгедиглер. Когаралдың түнү 835 мүй рубль болган. Тыва Республиканың Президентизинин Чарлының ёзугаар эзиртир суксүнар садып турар 140 ажыг черлерни хынаан болгаш чамдыктарның чөпшээрел чок, шынар бүзүредилгени чок садыглаан турары илерээн.

Чамдык ажылдар чорутту-нуп турган-даа болза, ИХМ-ниң экономиктиг үүлгедиглер-биле демисел чорудар албаны экономиктиг үүлгедиглерни болдурбас талазы-биле бүрүн камгалалды хандырып шыдаваан. Эрткен чылдың он бир айларының түнели-биле оларның ажылының көргүзүглери 23 хуу баткан. Күрүне садыының, хереглел кооперациязының, тудуг, кадык камгалал бүдүрүлгелериниде самчыгдаашкынарны тодарадырының ажылы кудулаан. Алдын казар болгаш кадагалаар черлерниң ажылы долу контрольда алдынмаан. Кредитбанк системазының, мөге акша кылырының база хуужудулганың талазы-биле хыналдалар идепкейлиг чоруттунмайн турар.

Экономиктиг үүлгедиглер-биле демисел чорударыңа Танды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның килдистери багай эвес ажылдаан. Ынчалзажок кыыр-чаар үүлдериниң камгалалын Бии-Хем, Тес-Хем, Эрзин, Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга. Өөр районнарның килдистери хандырып шыдаваан. Ол ышкаш Бии-Хем, Эрзин, Мөңгүн-Тайга, Өөр районнарның иштики херектер килдистери садыг талазы-биле четче ажылдаваан.

Ынчангаш ИХМ-ниң криминалдыг милициязының экономиктиг үүлгедиглер-биле демисел чорудар албаныың ажылын кошкак деп санаарын коллегия шинтирлээн. Чедир кылбаан ажылдарының үжүн ИХМ-ниң экономиктиг үүлгедиглер-биле демисел чорудар килдизинин начальниги донгулдага онаатканы. Ажылды экижидериниң талазы-биле немелде хемчегларнын планын коллегия бадылаан.

ИХМ-ниң парлалга албаны.

ОДАГ ОРНУ

Одаг оду
Оя чиген черге келдим.
Ооң ээзи
Оожум тургаш, чыннып чоруй,
Шиштээн эттин
Чиг-чиг черин быжыргылааш,
Шайын эзип,
Салып алгаш чемненчик бе?
Чазый чылбан
Чалбыыш дылы, ыяш ыжы
Чавырлы каап,
Шаа төнүп, читкен-не боор.
Чылыым, чырыым
Шыдавыже бердим дээнзиг.
Көстер оон-иа
Хөмүрээрип өштү ыйнаан
Чүге-ле ийик,
Чүрээмге чоок бир-ле кыстың
Оиза эргим
Ошкаашкынын сактып турдум.
Одаг оду
Оя чиген черге дөмей —
Сокчан чүрээм
Сорбуланган.
Эттинметтээн.
Одаг орну
Оиар ынчаар чыдар эвес:
Сома читкей.
Оът-сиген дуглай үнгей,
Чажыргаш чоор —
Чаңгыс аңаа ынак чордум.
Кемдээн... сорбум
Хевээр ынчаар артар чоор бе?

Ким ДОҢГАК.

ТЕВЕКТЭЭРНИҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Шатка чаа кыштаг тудуп турган тудугжулар дүштеп, чугаалажып олурганнар.

Араганы ижерни шеглээр, ону кылырын соксадыр дугайында чазактын чарлыы чүүлдүг-дүр, ону детки́вейн чүнү деткиир боор дишкеннер.

— Арагалап чорааш чүүдаа чүвеге таваржып болур, а харын бодаваанны херек-даа үүлгедир чүвелер тургулаар болгай—деп, оларның бирээзи чугаалаан. Ол чугаадан ынаар чүве ыыттавайн олурган Тевектээрниң эрткен кыжын бодунга болган бир таварылга сагыжынга кирип келген. Элдеп-ээзин таварылгаларга таваржып чораан эштерин үзе кирбейн дыннап олургаш, бир чугаа үзүктели бээр аразында Тевектээр олургаш:

— «Багын чугаалааргa, бачыды арлыр» дижир болгай, оолдар. Мен арагалап чорааш, ындыг чүвеге таварыштым. Ол база-ла арагалаашкынның хайы чүве. Ынчан дыка-ла пактаар чордум. Кыжын чүве. Бажында ыт кагар ыяш чок. Соок-даа дыңзаан. Бажыңывыстың дужунда кудумчу кежилдир ийи каът Культура бажыңы бар ышкажыгай. Оон артыы талазында бедик хоорза чанында хөмүрдаш урар онгарны сактып келдим. Карангы ишир апарган. Эзирик мен. Куруг шоодайны колдукка кызыпкаш базыптым. Таныыл чогул. Онгарда хөмүр-даш орту эртип, дүвүнче бада барган болду. Кире халаап, дораанна шоодайымче бүдүн--бүдүн хөмүр-даштарны суп эгеледим. Карангы онгарга чүгле суйбаныр, ындыг мен. Бир дыпнаарымга, даштын хериң иштинче машина кирип келди ышкаш. Ооң даажы мырыдай онгарныг кырында-ла келди. Улус-даа чугаалажыр.

Хос азыгже сыны берген тур мен. Коңгур-кангыр дээн соонда самосвалдан хамык хөмүр-даш-даа саарлып-ла келди. Биче када доозун-даа тыныс бербес. Карак чивеш аразында хөмүр-даш мени хөрекке чедир хөме каапты. Машина атказарлап эгеледи ышкаш. Ам канчаар, алгырыпла үндүм. Кижи-даа сураг. Ам бир машинаны эккеп төгер болза ол-ла. Диригге хөмдүрер. Кортпас бодум ам кээп коргуп, девидей-ле бердим.

Ол аразында бичимде ачамдан дыннаан тоол-даа сагышка кирип кээр. Ийи оор дуне Хаанның алдын шыгжаан чер бажыңынга чедип келир. Дугуржулга ёзугаар бирээзи аргамчыга баглапып алгаш кириптер. Ол баргаш, ыдат сарыг хырбага чыпшына бээр, оон аңаа адырлыр ужур-даа чок. Хырбага чыпшына берген оор кижи бодун таныттырбазы-биле бажын үзе шаап аппаарын бодуу-ла эжинге сүмелээн. Ону бодап келгеш, алгырып-ла үндүм: «Ээй, кым барыл? Менээ дузадаа көргүзүп көрүнер, ат болдум». Чаяан болуп бээ катап самосвал келбээн, а таныыл ашак маннап келди.

— Кымыл бо? Чүну кылып ыыдар кире берген кижи сен?

— Күжүр акым, Араптан! Хөмүрге хөмдүрүп бастыргаш, өлүр деп бардым. Шимчээрдаа харыым чогулу.

— Эх, сени-даа! Тевектээр ышкажыл сен але? Ийи самосвал келген чүве болгай. Сөөлүндээзин база улаштыр төгер деп турда, директорувус өскээр дүжүртүтү. Бир эвес ону улай төккен болза, чок кижи-дир сен— дээш, демир-хүүрек-биле мени казып үндүрүп алды.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Тес-Хем район.

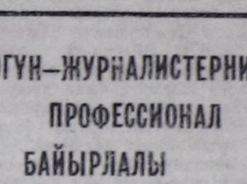

БӨГҮН—ЖУРНАЛИСТЕРНИҢ ПРОФЕССИОНАЛ БАЙЫРЛАЛЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТАның корр. Тамара Иванова). Россияның журналистери ам ийи чыл улаштыр боттарының профессионал байырлалын «Правданың» төрүттүнген хүнү — май 5-те эвес, а январь 13-те демдеглеп турары бо. Ам ол байырлалды Россияның эң баштайгы парламал солуну «Ведомостиниң» үнүп эгелээнинге капсырлаштырган. Ол солунуң үнүп эгелээнинден бо чылын 290 чыл болуп турар.

Солунну тургузарының дугайында чарлыкты Петр I хаан 1702 чылдың декабрь 1-де (15) үндүрген болгаш ында мынча деп бижээн: «Бо «Ведомостилер» даштыкыда болгаш иштикиде болуп турар үүлдерни хөйге чедиреринге даандыыган». А 1703 чылдың январь 2-де хаан ол солунуң бирги номериниң үнгени дээш дашка көдүргеи. Парлалганын ол органынын ындыг дүргеи бүдүп. «бүрүткеттингениинге» бис ам безин адаарган болур ышкаш бис. «Амгы үеним кижилери ол баштайгы номерниң ортээнин чиигни база кайгаар боор» дел, байырлалдың чаа хүнүнүн «авторларының» бирээзи, Москванын журналистер эвилелиниң секретары Илья Симанчук чугаалап орар. Чогум-на ол бодунуң үүлдери-биле журналистер байырлалының хүнүн өскертириниң эргежок чугулазынче кичээнгейин углаарыган.

Чарлалдар бюрозу

КЕРЭЭЛЕР ЧАРЫП ТУР

«Красноярскэнергонуң» энергия хайгааралының Тыва Республика салбыры 1993 чылда электри энергиязын бээринин керээлерин чарып турар.

Тыва Республиканың будүрүлгелериниң, организацияларының, совхозтарының, төлээлекчилери дорт керээлерни чарып алыры-биле Энергия хайгааралынга 1993 чылдың февраль 1-ге чедир келири эргежок чугула. Адреси: **Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 2 а.**

Дорт керээ чарып албаан хереглекчилерге электри энергиязын хостуг өртектер-биле бээр азы шуут үзүп кааптар.

КҮШ ЧОК БОЛДУРАР

«О-Шыныаа» совхозтуң директориязының төгерик таңмазының читкени-биле ону күш чок деп санаар.

КИНО

ЯНВАРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сактып четтигер» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, **«Видеозал»:** «Айылдыг кем-херек үүлгедиишкини» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кичээнгейлиг бол, чараа-чечен» 9.00, «15 харлыг капитан» 10.50, «Кара шериф» 12.50, 16.50, «Өлүрүкчүнүң хөлү» 14.50, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кудумчу ачызы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер күлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34.98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш улус эвредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; оюулга — 3-34-39; — 3-34.93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганын, медээлерни хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның турүжү-биле дүүшпейн барыы болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажын № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 22.550 Индекс 54240. Чагыг № 6.